

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv jubileumára

A történet 1903. őszén kezdődött, amikor a napilapokban és a Magyar Nyelvőrben Felhívás jelent meg Nyelvtudományi Társaság alapítására. Idézet a Felhívásból (az eredeti írásmód szerint): „Minden tudománynak – sőt minden segédtudománynak – van nálunk messze kiterjedő társas szervezete, csak a magyar nyelvnek nincs, a mely mindnyájunkat leginkább érdekel. Pedig a magyar nyelvtudománynak már dicső múltja van, vannak hosszú időre terjedő hagyományai, küzdelmei, diadalai. Ez a tudomány mind tárgyával, mind eddigi eredményeivel érdemet szerzett rá, hogy szabadon működő, állandó és széleskörű társulással szolgáljuk további fejlődését... Azt akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és a nyelvvelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentjük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit. E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a magyar *Nyelvtudományi Társaságot*. Ezzel olyan intézmény alapjait rakjuk le, mely felölelhet mindent, a mi a magyar nyelvnek történetével, szellemével és tudományos megismerésével kapcsolatos” (Nyr 32: 465–466, MNy 1: 44).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság alakuló közgyűlését 1903. december 19-én tartották (MNy 1: 45–47). Ezen 43-an jelentek meg. Szily Kálmán megnyitó beszéde után egyhangúlag elhatározták a Társaság megalapítását és elfogadták az alapszabályt. A bürokrácia malmi abban az időben is elég lassan őröltek, mert a belügyminiszter csak 1904. május 2-án erősítette meg az alapszabályt, s ezt követően 1904. október 22-én került sor a tisztválasztó közgyűlésre, amelyen Szily Kálmánt¹ választották meg a Társaság első elnökének (alelnök lett Szinnyei József, titkár Tolnai Vilmos, jegyző Gombocz Zoltán).

¹ Ma már talán kevesen tudják, hogy Szily Kálmán (1838–1924) elsősorban fizikus volt (többek közt a kísérleti fizika professzora a Műegyetemen), aki azonban A magyar nyelvújítás szótárával és a Nyelvtudományi Társaság meg a Magyar Nyelv megalapításával a magyar nyelvtudomány történetébe is örökre beírta a nevét.

Az újonnan megválasztott elnök felolvasta Semsey Andor² levelét, amelyben a tudós és mecénás kétezer koronát adományozott a Társaságnak „azzal a kikötéssel, hogy saját külön folyóiratát már 1905 elején indítsa meg, részlet-kérdések megfontolását s a megindítás módozatainak megállapítását a Társaság t. választmányára bízván” (MNY 1: 94).

A harminc tagú választmány nem is késlekedett, mert már október 29-i ülésén döntött a folyóirat megindításáról, november 26-i ülésén pedig azt is eldöntötte, hogy a folyóirat neve Magyar Nyelv legyen (MNY 1: 285).

A Magyar Nyelv első száma 1905. januárjában jelent meg, és ezt még ugyanabban az évben kilenc további szám követte, összesen 480 lap terjedelemben (Szerkesztők: Szily Kálmán, Zolnai Gyula és Gombocz Zoltán). Az első szám beköszöntőjében az Elnök a „Mit akarunk?” kérdésre így válaszolt: „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondat-tan terén”. Már ebben a számban megjelenik a „Társasági ügyek” c. rovat, amely a Társaság életének és tevékenységének hű krónikásaként mind a mai napig elmaradhatatlan része a Magyar Nyelv számainak. Jelen írásom adatai is mind innen származnak.

Az említett október 29-i választmányi ülésen arról is döntöttek, hogy a felolvasó üléseket keddenként fogják tartani (ez a gyakorlat máig megmaradt), és 1905. február 14-én elhangzott az első előadás. Az ugyanekkor tartott III. közgyűlésen a Társaság külföldi nyelvészeket (Hugo Schuchardt, Wilhelm Thomsen, E. N. Setälä) választott tiszteleti tagjaivá. Az 1905. március 7-i ülésen megalakították a Népnyelvi Bizottságot, amely azután az amatőr gyűjtők tevékenységét irányította, és döntöttek arról, hogy a MNY-ben megjelent fontosabb tanulmányokat különnyomatként is kiadják. Így indult meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai c. sikeres sorozat.

A MNY első kötetében megjelent írások közül érdemes megemlíteni Pápay József: Reguly Antal Emlékezete c. tanulmányát (MNY 1: 97–109, 146–160), amelyet legalább minden finnugristának ismerni kellene, valamint Gombocz Zoltán témája miatt is ingyencségnek számító cikkét: A régi magyar ételnevek eredetéről (MNY 1: 160–168, 254–261).

A Társaságnak 1905 végén már 696 tagja és előfizetője³ volt, így Szily Kálmán a második évfolyam első számában büszkén írhatta: „Társaságunk tagjai a lefolyt évben oly mértékben felszaporodtak s folyóiratunk köré annyi előfizető sorakozott, hogy semmit sem kellett Semsey Andor adományából elköltenünk s

² Semsey Andor (1833–1923) természettudós, mineralógus, aki földbirtokainak jövedelméből nagylelkűen támogatta a tudományos kutatást.

³ A két kategóriát azért lehet összevonni, mert a tagok tagdíjuk fejében kapták a folyóiratot, tehát tulajdonképpen előfizetők is voltak.

az egészséget alaptőkénkhez csatolhattuk, sőt még ezen felül is jelentékeny összeggel szaporíthattuk a Társaság vagyonát. Társaságunk és folyóiratunk léte ez idő szerint tehát biztosítva van” (MNy 2: 1–2).

Az 1905. évi számadás mindenben alátámasztja Szily állítását, hiszen a Társaságnak 11 ezer korona bevétele volt (ebből 7 ezer tagdíjából és előfizetésekből), és mintegy 6500 korona kiadása. Így a MNy nyomtatásán kívül jutott pénz a szerzői tiszteletdíjakra és a tisztségviselők díjazására is (MNy 2: 141). Az 1906. évi első szám címlapján már látható a Társaság emblémája a „Nyelvében él a nemzet” felirattal.

Ugorjunk most harminc évet és lapozzunk bele a MNy 30. évfolyamába (1934). A lapot ekkor Gombocz Zoltán, Melich János és Pais Dezső szerkeszti, a Társaság elnöke Szinnyi József, alelnökei Gombocz és Melich, titkára Jakubovich Emil, jegyzője Laziczius Gyula. Ebben az évben párosával összevonva öt száma jelent meg a lapnak 336 oldal terjedelemben. A megjelent írások közül kiemelendő Gombocz Funkcionális nyelvszemlélet c. tanulmánya (MNy 30: 1–7).

A Társaság helyzete a csökkenő bevételek ellenére kielégítő: 378 tagja plusz 298 előfizetője van, éves bevétele 10 ezer pengő, de ennek kevesebb, mint fele a tagdíj. Az államtól 550, az MTA-tól pedig 1000 pengő támogatást kap a Társaság, amelynek kiadásai közel 8 ezer pengőt tesznek ki (ebből nyomdaköltség 4570, írói tiszteletdíj 675, tisztségviselők díjazása 580 pengő). Az MNyTK már a 33. számánál tart és megjelent a MNy első huszonöt kötetének mutatója is.

A Társaság havonta rendez felolvasó üléseket, amelyek közül finnugristaként Setälä májusi (A finnugor fokváltakozásról) és Lakó György decemberi (A lívek helyzete) előadását említeném meg.

A II. Világháború a Társaság helyzetét is megrendítette. Így a MNy 1946. évi 42. kötete (Szerkesztette: Pais Dezső) mindössze egy (összevont) füzetben jelent meg, 96 lapon. A Társaság elnöke ekkor Zsirai Miklós volt, alelnökei Bárczi Géza és Pais Dezső, titkára Kniezsa István, jegyzője Lakó György. Ebben a számban olvashatjuk az 1944. és 1945. év krónikáját. 1944-ben a Társaság csak két felolvasó ülést tartott, Budapest ostromakor a Múzeum körúton tomboló tűzvészben elpusztult az irattár, a pénztárkönyv és több már kinyomtatott kiadvány. Nem kevés civil kurázsiról tett tanúságot a választmány, amikor úgy döntött, hogy „... zsidó tagjainkat továbbra is tagoknak tekinti, és nekik a tagilletményt, a Magyar Nyelvet továbbra is megküldi. Úgyszintén legelső között állást foglalt a magyar nyelvtudomány terén érdemeket szerzett zsidó kutatók mentesítése érdekében és megbízta az elnökséget, hogy ez ügyben az illetékes helyen járjon közbe. Az elnökség akciója annak idején teljes sikerrel is járt” (MNy 42: 85).

1945-ben már hat felolvasó ülés volt, és jól jellemzi az akkori helyzetet, hogy a választmány külön köszönetet mondott Györke Józsefnek a Széchenyi

Könyvtár főigazgatójának, hogy a téli hónapokban fűtött helyiséget biztosított a felolvasó ülésekhez. A háború következménye az is, hogy „tagjaink számáról nincs tiszta képünk” (MNY 42: 89).

A fentiekén kívül a 42. kötet anyagából kiemelném Zsirai Miklós köszöntőjét Pais Dezső 60. születésnapja alkalmából, valamint a Szily-jutalom (díjazott: Czeglédy Károly) és a Szinnyei- emlékérem (kapta a fiatalon elhunyt Pais Károly) odaítéléséről szóló jelentéseket. Ezek is azt bizonyítják, hogy a Társaság a rendkívüli körülmények ellenére igyekezett fenntartani normális működését.

A Magyar Nyelv 50., jubileumi kötete 1954-ben jelent meg két füzetben, 520 lapon (összevont 1–2. és 3–4. szám, szerkesztők: Pais Dezső és Benkő Loránd). Némi szomorúsággal állapítottam meg, hogy a címlapról ekkorra már eltűnt a Társaság emblémája. Megmaradt viszont a Társasági ügyek c. rovat, s benne beszámolót olvashatunk a május 25-én tartott közgyűlésről. Lakó György főtitkári jelentéséből megtudjuk, hogy ekkor a Társaságnak csak 226 tagja volt (Igaz, a taglétszám ha lassan is, de növekedett.), hogy egy év alatt 26 felolvasó ülést rendeztek, hogy a Társaságnak van adminisztrátora, de nincs saját helyisége, és emiatt nehézségekbe ütközik a kiadványok terjesztése. Apróság, de a korra nagyon jellemző, hogy a MNY ára nem volt megállapítva külföldiek részére, s ezért azok nem fizethettek elő rá. Jó hír, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 84. számnál tartott, és készült a MNY 25–50. köteteinek mutatója, továbbá, hogy az 1954. szeptember 23. és 25. között megrendezett III. Országos Nyelvészkonferencia szervezésében a Társaság is részt vett.

A közgyűlésen új vezetőséget is választottak. Elnök: Kniezsa István, társelnökök Zsirai Miklós és Németh Gyula. Az öt szakosztályt (magyar, finnugor, szlavisztikai, általános nyelvészeti és orientalisztikai) pedig egy-egy alelnök képviselte a vezetőségben.

Végül vessünk egy pillantást a MNY legutóbbi teljes évfolyamára, a 99-re (2003). Ez négy füzetben jelent meg, felelős szerkesztő Benkő Loránd, aki ezzel a kötetrel ötvenéves szerkesztői jubileumát ünnepelheti. Szerkesztő Juhász Dezső, aki munkájában a nyolc tagú szerkesztőbizottságra is támaszkodhat. A címlap színe számomra egy kissé rikítónak tűnik, a feliratok pedig jellegtelenek. Nagy örömmel olvashatjuk viszont a hátsó borítón, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 215. számánál tart, hogy a Társaság kiadott két tucat nyelvemléket, és önkéntes népnyelvi gyűjtő-pályázatot is meghirdetett.

A kötet immár angol nyelvű összefoglalóval is ellátott tanulmányai, cikkei tartalmilag változatosak és magas színvonalúak.

Kiss Jenő főtitkárnak a 2002. december 11-i közgyűlésen előterjesztett jelentéséből megtudjuk, hogy a Társaságnak 650 tagja van és éves bevétele 4,4 millió forint, amelynek közel 80 százaléka az Akadémiától kapott támogatás és csak 9 százaléka származik a tagdíjakból.

Ezek után értékelnem kellene a Magyar Nyelvtudományi Társaság száz évét és a Magyar Nyelv száz évfolyamát. Ez azért nehéz feladat, mert minden méltató megállapítás magától értetődőnek tűnik. Az, hogy az elmúlt száz év eredményei egyértelműen igazolták Szily Kálmánék kezdeményezésének szükséges és hasznos voltát, hogy mennyivel szegényebb lenne a magyar nyelvtudomány a Társaság és folyóirata nélkül, hogy mennyire hálásak lehetünk tudós elődeinknek, akik minden nehézség ellenére megőrizték mindkettőt. Bocsássa meg az Olvasó, ha nem folytatom, hiszen a Társaság mindnyájunké, magyar nyelvészeké, pontosabban mi vagyunk a Társaság, tehát a laudáció magunknak szólna.

Amikor a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottsága nevében gratulálok a Társaság jelenlegi vezetőinek (elnök: Benkő Loránd, alelnökök: Honti László, Nyomárkay István, Szathmári István, főtktár Kiss Jenő) és a folyóirat szerkesztőinek, egyúttal kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy vezetésükkel a Társaság tevékenysége és a Magyar Nyelv kiadása töretlenül folytatódik.

Csúcs Sándor

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov 1928–2004

2004. szeptember 6-án rövid betegség után elhunyt Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov mordvin (közelebbről: moksa) nyelvész, a finnugrisztika, azonbelül a mordvin nyelv(ek) kiváló tudósa.¹ A. P. Feoktyisztov 1928. augusztus 27-én született a Krasznoszlobodszki Kerület Zaberjozovo falujában. Apja tanító volt. Apja példáját követve 1945-től 1948-ig a krasznoszlobodszki tanítóképzőben tanult, majd a Mordvin Pedagógiai Intézet Történelmi-Filológiai Karán folytatta tanulmányait. Ennek sikeres elvégzése után 1952–1955 között finnugor nyelvészaspírás lett a SzUTA Nyelvtudományi Intézetében (Moszkva). 1955-ben védte meg kandidátusi értekezését. Témája: Категория притяжательности в мордовских языках [A birtoklás kategóriája a mordvin nyelvekben], Szaranszk, 1963. Az alapos monográfia a mordvin birtokos szerkezeteket (genitivus, birtokos személyjelek, habeo-szerkezet stb.) tárgyalja leíró és történeti vonatkozásban. Tekintetbe veszi a rokon nyelvek idevágó szerkezeteit is. Az aspirantúra

¹ A közép- és nyugateurópai tudományosságban mordvin nyelvről beszélünk, amelynek két fő nyelvjárása van: erza és moksa. Az oroszországi finnugor nyelvészetben az erza és a moksa két külön nyelvnek számít. Jelen írásomban a kétféle használat – tekintettel megboldogult kollégánk munkáira való hivatkozásokra – váltakozva fordul elő.

befejezése után a fent nevezett intézetben dolgozott 35 éven át tudományos munkatársi, főmunkatársi minőségben.

A 80-as évek elején nagy változások történetek Feoktyisztov életében. Meghívják a szaranszki Pedagógiai Intézet docensének, majd két év múlva professzorrá nevezik ki. 1992-től kezdődően először a Mordvin Állami Egyetem moksa tanszékén, majd – haláláig – a finnugor és összehasonlító nyelvtudományi tanszéken működött professzori minőségben.

A. P. Feoktyisztov érdeklődése és kutatása a mordvin nyelv aktuális kérdéseitől a nyelvjárások, a nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet vizsgálatán át az irodalomtudományig terjedt. A mordvin nyelvekre és nyelvjárásokra vonatkozó néhány fontosabb munkája: Мордовские языки и их диалекты [A mordvin nyelvek és nyelvjárásaik] 1960; Мокша-мордовский язык [A moksa-mordvin nyelv] 1962; Мокшанский язык [A moksa nyelv] 1966.²

Sok időt szánt a mordvin nyelvjárások tanulmányozására, több mint 500 kutatópontot keresett fel. Feoktyisztov négy moksa nyelvjárást különböztet meg: nyugati, központi, délkeleti, délnyugati. Ez az újszerű osztályozás sokéves megfigyelésen és gondos elemzésen alapul.

Oroszlánrésze van Feoktyisztovnak a mordvin történeti lexikográfia megteremtésében. 1968-ban jelent meg Истоки мордовской письменности [A mordvin írásbeliség forrásai] című műve. Oroszország, Magyarország, Finnország, Észtország, Németország könyvtáraiban sikerült nagyszámú mordvin kéziratot, régi nyomtatványokat összegyűjtenie. Ezekből nyújt mutatványt ez a kis terjedelmű (mindössze 100 lap), ám tartalmas könyv.

Mint már említettem, Feoktyisztov kiemelkedő eredményeket ért el a mordvin kéziratot és nyomtatott nyelvemlékek felkutatásában és publikálásában. A 18. század legkitűnőbb és legerjedelmesebb mordvin nyelvemléke 1785-ből való és Damaszkín püspök nevéhez fűződik. A nyizsnyij-novgorodi (нижегородский) egyházmegye nyelveinek szóanyagát (orosz, tatár, csuvas, mordvin, cseremis) Damaszkín irányításával szeminaristák állították össze. Ezen szógyűjtés mordvin–orosz anyagát Русско–мордовский словарь (Русско–мордовская часть) címmel A. P. Feoktyisztov tette a kutatás számára hozzáférhetővé. A több mint 200 éve archívumokban őrzött szótár adatai nagy jelentőséggel bírnak a mordvin nyelv kutatása számára.

Elsőrendű helyet foglal el a szerző publikációi sorában Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков [Vázlatok a mordvin írásbeliség és irodalmi nyelvek kialakulásának történetéhez] című monográfiája. Az irodalmi nyelv problémáit a 18. század elejétől a 19. század végéig követi. A mordvin írásbeliség elválaszthatatlan az orosz írásbeliségtől: a mordvin

² A. P. Feoktyisztov viszonylag teljesnek mondható munkásságjegyzékét 2003-ig bezáróan l. Finno-Ugristika [Финно-угристика] 5/2003: 8–29. Szaranszk.

írásbeliség az orosz grafikai normára épül. 1917-ig mindössze 100 könyvet és brosúrát adtak ki moksa és erza nyelven. A forradalom előtti mordvin irodalom szótárakat, nyelvtanokat, fordításokat, folklór szövegeket, tankönyveket stb. tartalmaz. A. P. Feoktyisztov monográfiája ezek beható elemzésének van szentelve.

A magyar–szovjet tudományos együttműködés keretében készült Основы финно-угорского языкознания [A finnugor nyelvtudomány alapjai] című mű mordvinokról szóló terjedelmes fejezetét (Мордовский язык, Moszkva 1975. 248–345) A. P. Feoktyisztov írta. A munkaközösség által kidolgozott szerkesztői elveket követve mutatja be a szerző a mordvin nyelvek leíró és történeti nyelvtanát. A részletkérdésekben számos új eredményről számol be. L. még Мордовские языки [Mordvin nyelvek]. Языки народов СССР. III. Наука, Москва. 1966. 172–220. Egyetemi hallgatók, tudományos kutatók számára jó áttekintést nyújt magyar nyelven közzétett összefoglalása: A moksa-mordvin nyelv alapjai (oktatási segédanyag). Budapest 1999.

Feoktyisztovot a mordvinban meglevő török jövevényszavak kérdése is élénken foglalkoztatta. Ezek száma több mint 200, többnyire tatár kölcsönzésekkel van dolgunk (a mokzában a török elemek száma jóval nagyobb mint az erzában). A mordvin–orosz nyelvi kapcsolatokkal is foglalkozott.

A 90-es években A. P. Feoktyisztov bibliafordítással is kezdett foglalkozni. Ő fordította le Szent Márk evangéliumát: Марконь корясь евангелия. Stockholm – Helsinki 1995. A kiadványban neve az akkori szokásnak megfelelően (óvatosságból?) nem kerül említésre (de I. Finno-Ugristika 5/2003: 26).

A. P. Feoktyisztov mint tanár is jelentős volt. Vezetése alatt 14 kandidátusi disszertáció készült. Szaranszkon kívül számos külföldi egyetemen tanított vendégtanári minőségben (Helsinki, Turku, Budapest, Bécs). – Különböző nemzetközi tudományos társaságokba hívták meg rendes vagy levelező tagnak: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (Budapest), Finnugor Társaság (Helsinki), Finn Irodalmi Társaság (Helsinki), Societas Uralo-Altaica (Göttingen) stb.

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov kutatói tevékenységének fő irányai: a mordvin irodalmi nyelvek kialakulása és fejlődése, a mai viszonyok vizsgálata, dialektológia, lexikológia és lexikográfia, jövevényszó-kutatás.

Főbb emberi vonásai: jóság, joviális humor, a kollégákhoz, barátokhoz való hűség és ragaszkodás. A kedves kolléga és barát elvesztése miatt érzett fájdalommal és gyásszal írom e sorokat. Közeli barátai közvetlenül Szásának, a fiatalabb generáció tagjai (pl. Magyarországon) Szása Bácsinak hívták őt. A Vele eltöltött feledhetetlen együttlétek emléke, szeretetreméltó alakja mindazok szívében él, akik őt tisztelték és szerették. Nevét a finnugor nyelvtudományban művei fogják megőrizni.

Rédei Károly

Harmatta János (1917-2004)

2004. július 24-én, életének 87. évében, alkotóerejének teljében, egy gyors lefolyású váratlan betegség következtében elhunyt Harmatta János, az ELTE BTK Indoeurópai Intézetének tanára.

Harmatta János egyetemistaként és az Eötvös Collégium tagjaként klasszika filológiát és magyart hallgatott, de érdeklődése már akkor messze túlterjedt a kötelező anyag elsajátításán. Nyelvészeti érdeklődésétől vezettetve klasszikus filológusként tanulmányozni kezdte a latin és a görög ókori keleti indoeurópai rokonnyelveit, mindenek előtt az indo-iráni nyelvek ágához tartozó szanszkritot, illetve óperzsát és az avesztai nyelvet, de finnugor tanulmányaiban elmélyedvén érdeklődéssel fordult a török nyelvek felé is. Később ókori nyelvi tájékozottsága kiegészítése céljából foglalkozni kezdett néhány ókori sémi nyelvvel is, így a héberrel, az arámmal és a szírral is, de jártasságot szerzett az ókori ékírásos szövegek olvasásában is. Ezt akkoriban még meg lehetett tenni, ma azonban a szakirodalom mértéktelen földuzzadása idejében már nem. Ennek a széles tájékozottságot mutató, polihisztor tudós típusnak tehát föltehetőleg ő volt az egyik, ha nem a legutolsó képviselője.

Ezek ismeretében nem csoda, hogy Harmatta János már 1947-ben habilitált, majd 1952-ben, Szemerényi Oszvald külföldre távozása után, harmincöt éves korában kinevezték a megüresedett tanszék vezetőjének és egyetemi tanárának.

Harmatta János azonban nyelvészeti képzettségét és nyelvészeti tanulmányait, elődjétől eltérően, nem tekintette öncélnak, hanem egy magasabb szándéktól vezérelve kiegészítette régészeti ismeretekkel is. Indoeurópai nyelvészként érdekelte az indoeurópai népek vándorlásának, az indoeurópai őshaza meghatározásának a problémája. Úgy gondolta, hogy pusztán a rokon szavak összehasonlítása és a hipotetikusan megállapított hangtörvények tanulmányozása sehová sem vezet, ha azokat nem tudjuk szembesíteni a régészek föltárta valósággal, illetve az indoeurópai népek szétválásának, vándorlásának és nyelvük fejlődésének tanulmányozása belső érvek alapján félreecsúszhat, ha az így elért eredményeket nem szembesítjük a finnugor nyelvészet eredményeivel.

Harmatta János előadásaiban és cikkeiben ezért a másoknál sokszor csak absztrakt matematikai játéknak látszó indoeurópai nyelvészet megtelt étellel. Tőle az egyes szavakról meg lehetett tudni, hogy az milyen típusú házat, ekét, koronát, uralkodói gyakorlatot, városépítési elvet takart, azok mikor és hol jelentek meg, merre terjedtek el. A csillagos alakokkal való műveletek nála mindig kapcsolatban maradtak a régészek föltárta valósággal.

A finnugor nyelvészet eredményeire támaszkodva, a finnugor nyelvekben megtalálható indoeurópai szavak átvételéből, az átvételek valószínű forrásaiból következtetve ő már évtizedekkel ezelőtt több ezer évvel korábban tette az indoeurópai népek szétválásának idejét, mint ahogyan azt a szakma iskolai bölcsesége akkor még tartotta. Azóta a szakmai konszenzus Harmatta János véleménye irányába mozdult el, mára pedig már egészen közel került ahhoz.

Harmatta János páratlan kiterjedésű tudását azonban elsősorban a magyar őstörténetének a kutatásához szorosan hozzátartozó, de mégis nemzetközi érdeklődésre számot tartó steppetörténeti kutatásoknak rendelte alá. A népvándorlás országútját jelentő steppe a Dunától Kínáig, a Dzsungáriai Kapuig tart. Erre az óriási kiterjedésű területre számos nomád nép érkezett, továbbá, mivel ezek a szomszédos letelepült népeknek rengeteg problémát okoztak, a területre vonatkozóan sok, különféle nyelven írt forrás keletkezett. E vizsgálatai során nyelvészeti kutatásait, nyelvtörténeti megállapításait mindig a történeti kutatások szolgálatába tudta állítani.

Részben a steppére vonatkozó kutatásai, részben egyéni érdeklődése magyarázza az iráni nyelvek irányában megmutatkozó kiemelt érdeklődését.

Már fiatalon, klasszika filológusként, elkezdett foglalkozni Hérodotos művének negyedik könyvével, amelyben a steppén lakó iráni népek leírása található. Az iráni népek azonban hatalmas területen voltak elterjedve, a steppétől kezdődően Észak-Indiáig, Kína határaitól a görögök lakta kis-ázsiai partvidékig. Ez az iranisztikai érdeklődés motiválta élete során azokat a határterületeket is érintő kutatásait, amelyek a görög nyelv szubsztrátumaként ismert pelaszg nyelvre vonatkoztak, és amelyek során kimutatta, hogy a pelaszgra jellemző hangváltozások azonosak a kisázsiai nyelvek hangváltozásaival.

Iranisztikai kutatásai azonban mégis elsősorban két terület kutatásában csúcsosodtak ki. Először a frissen megtalált baktriai föliratok megfejtéséből vette ki részét. Közép-Ázsia, pontosabban Afganisztán területén került elő egy olyan szövegegyüttes, amelyet görög betűkkel írtak ugyan, de egy korábban ismeretlen iráni nyelven. A nyelv megfejtése számos nehézségbe ütközött. A nehézségek természetét és mértékét jól mutatja az a tény, hogy a szövegek első fordításai még csak távolról sem hasonlítottak egymásra. A fordítók közti konszenzus kialakításáért Harmatta János saját fordításai révén sokat tett.

Később, nyugdíjba vonulása előtt és után hosszan foglalkozott a szogd levelekkel. Kutatásai hozzájárultak a levelek több nyelvi problémájának, a hozzájuk kapcsolódó nyelvtörténeti kérdéseknek a tisztázásához.

Mindkét szövegegyüttes esetében nyelvészeti kutatásait történeti vizsgálatok is kiegészítették.

Harmatta Jánosnak azonban nemcsak saját kutatásai voltak jelentősek. Fontos szerepet játszott több magyar szótár létrejöttében. Szorgalmazta a Györkössy

Alajos kezdte, de félbemaradt ógörög–magyar szótár befejezését Kapitánffy István és Tegye Imre részvételével, továbbá hosszú időn keresztül fölügyelte és koordinálta a középkori magyar latinság szótárának elkészítését. Az előbbinek csak az ókortudományon belül, ez utóbbinak azonban sokkal szélesebb körben van jelentősége. Mára már mindkét mű pótolhatatlannak számít. A szótárak készítése idején nemzetközi lexikográfiai kongresszust rendezett, ennek anyagát önálló kötetben publikálta.

Harmatta János részben saját munkássága, részben a másoknak adott inspirációi révén a magyar nyelvtudomány közelmúltjának egyik kiemelkedő alakjává vált. Ma az ókortudományban tevékenykedő pályatársak nagy része, az iranisztikában és indológiában tevékenykedőknek pedig mindegyike benne látja mesterét.

Maróth Miklós

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2001. 380 o.

Tolcsvai Nagy Gábornak a magyar stilisztika számára biztató távlatot jelentő munkája (*A magyar nyelv stilisztikája* 1996) után ugyancsak sok mindenben újat adó szövegtana jelent meg. Ismertetésemben – ugyanúgy, mit a stilisztikájáról írt értékelésemben (*Szemiotikai Szövegtan* 12: 356–359) – szintén az újnak a kiemelésére és méltatására törekszem. És ami így kiemelendő, összefügg azzal, hogy a szerző hogyan reagál a szövegtan mai nagy és nyitott kérdéseire. Ezek egy részéről könyvének céljáról és tartalmáról szólva a szerző már a rövid bevezető fejezetben tájékoztat.

1. A szövegtannal való foglalkozás növekvő intenzitását azzal magyarázza, hogy „az európai kultúrák és részükként a tudományok az elmúlt évtizedekben mind erőteljesebben a szöveg jelensége felé fordultak” azért, hogy minél többet lehessen megtudni a valóság egyre több területén általánosuló kommunikáció „alapegységéről, a szövegről” (7).

Munkájának célja az, hogy „a szöveget mint alapvetően nyelvi és értelmi műveletet és e művelet eredményét” mutassa be, hogy „a szöveget dinamikus jelenségként írja le, amely értelemszerkezetével valamilyen összetett kommunikációs célt szolgál egy kulturális közegben és egy beszédhelyzetben” (7).

A vizsgálat elméleti alapja a korábbi „megközelítések eredményeit összegezve és hasznosítva alapvetően a kognitív nyelvészet és a kognitív tudomány”, ha több

elméleti lehetőséget említ is meg, mindig megmarad a kognitív keretben (7).

Minden bizonnyal a szövegtan nagy kérdéseivel való foglalkozásra utal az a megjegyzése, hogy a szövegtani jelenségek tárgyalása „a felmerülő kérdéseket helyezi középpontba” (7), és ezek a „felmerülő kérdések” összefüggnek azzal, ami az újat jelenti a szövegtanban.

Már ennyi előre jelzésből is kideríthetjük azt, hogy szövegtanában lényeges és sajátos is (1) a kognitív szemlélet, ebből következően (2) a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása és (3) a problémákra való összpontosítás.

A könyv felépítése, fejezetekre osztása megfelel a jelzett témák tárgyalásrendjének. Négy nagy részre tagolódik: 1. a szövegtan elméleti megalapozása, 2. a vehikulum, a szöveg fizikai megnyilvánulása, 3. a szövegértelmezés létrejöttének tagolódása: mikro-, mezo-, és makroszint, 4. a szövegtan tágabb összefüggései.

Ezen a négy részen belül a kognitív elmélet két alfejezetben szerepel külön témaként: a kognitív elméleti keret térhódítása a szövegtanban (28–36), a kognitív nyelvészet (44–50). A kognitív szemléletből adódó fő vizsgálati tárgyat, a szövegértelmezést kifejtő harmadik rész (115–330) a törzsanyagának majdnem kétharmadát teszi ki, és így is jelzi a kérdés fontosságát.

2. A kognitív elmélet jelentőségét a szerző abban látja, hogy „a nyolcvanas évektől kezdve a szövegtani kutatások középpontjában a kognitív folyamatok állnak” (36), és hogy „a mai szövegkutatás kognitív keretben igyekszik leírni a szöveget” (37).

És ezt a helyzetet azzal hozza összefüggésbe, hogy a szövegtan elsősorban a kognitivitás révén vált multidiszciplináris tudománnyá. Azzá lett egyrészt azzal, hogy a szöveget „a világról való tudás összefüggésében kívánja modellálni” (36), és ez „a világról való tudás” több tudománynak is témája. Másrészt pedig azzal, hogy „a különböző tudományokból származó eredményeket” a kognitív tudomány „fogja össze” a szövegkutatás számára (33). Tehát a kognitív jelleg a multidiszciplinaritás magyarázata.

A kognitivitás szövegtani lényege és egyben produktivitása a szerző szerint abban áll, hogy egységes elméleti keretet biztosít a szöveg különböző szempontú, irányú megközelítései számára.

És mindennek foglalatosa egy fontos kettősség, ami alapkérdés és egyben elsődleges értékű textológiai kategória. A szerző a szöveget szerkezetként és műveletként mutatja be. Mindkettőnek fontos és közös sajátossága az, hogy a kognitivitásnak megfelelően mentális modellek. A szerkezet (struktúra, produktum) olyan mentális modell, amely a szöveg „különböző összetevőit statikus entitások struktúrájaként írja le”, ezzel szemben a művelet (procedúra, produkció, processzus) „az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza” és dinamikus jellegükben ismeri fel (43).

Ugyancsak elméleti alapkérdésként és jellegzetes kognitív kategóriaként szerepel az előbbiekkal szorosan összefüggő értelemszerkezet, amelyet fontos sajátosságai miatt külön, a következő alfejezetben ismertetek.

3. A szerző felfogásában a kognitivitásból adódik a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása. És így ez mint elsődleges vizsgálati tárgy szintén a kognitív elmélet fontosságáról tanúskodik már csak azért is, mert a fentebb említett két kategóriával, a szerkezettel és művelettel többek között az kapcsolja össze, hogy szintén mentális modell: „a szöveg értelemszerkezete a szöveg létrehozásának és megértésének folyamatában jön létre a beszélőben vagy a hallgatóban mint mentális modell” (43).

Maga a szövegértelem a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen „összetett reprezentációban való elrendezése”, ami a beszélő vagy a hallgató elméjében történik (318). Ebből adódik a szöveg értelemszerkezete, ami nem más, mint „a szöveg strukturált értelme” (318).

Ennél is továbbmenően a szöveg az értelemképzés alapegysége, amely (a fentebb már említett) szerkezetként és műveletként a világ megismerésének, az önmegértésnek az eszköze (68, 74).

Ilyen alapon jut el a szerző a szövegértelem létrejöttének a tagolódásához, a szövegek nagyságrendi kérdéséhez, annak a felismeréséhez, hogy a szövegek felépítésében három szint különíthető el. Elkülönítésük és bemutatásuk a szöveg „szerkezeti és műveleti jellemzőinek az együttes megközelítését célozza” (119).

Az első a mikroszint, jellegzetes formája két elemi nyelvi egység szövegtani kapcsolata, például a deixis vagy a névmási koreferencia.

A második a szöveg mezoszintje, a közepes méretű, például a mondatszintű egységek szövegtani kapcsolata, mint amilyen a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása vagy a metafora mint koherenciaszervező egység.

A harmadik a szöveg makroszintje, az egész szövegre kiterjedő kapcsolat szerkezete, például a szöveg értelemszerkezete, a szövegvilág, a tér- és időjelölés vagy a szöveg stílusa mint a szövegértelem része.

4. A kötet elméleti irányultsága már az eddig ismertetett kognitív problémajelzésekben megnyilvánul, például a szerkezeti vagy a műveleti megközelítés kérdésirányainak kifejtésében, ahol az a kérdés is felmerül, hogy „vajon tudomány-e a szövegtan” (51). Persze vannak más típusú kérdések is, amelyek természetesen összefüggnek a „kognícióval” és ugyanakkor sajátos vonásai a szerző textológiai felfogásának. Ezek közül ötöt említek meg.

Az egyik a szövegtan multidiszciplinaritásának megítélése. Az eltérő felfogások közül a szerző azt fogadja el, hogy „a szövegtan több különböző tudományág eredményeit integrálja (58), vagyis nem különíti el a szövegtant, a nyelvészetet és a szövegtan társtudományait (56), mert szerinte ezek egyszerre érvényesülnek (53),

Egy másik ehhez hasonló probléma a nyelvi és a nem nyelvi (pl. a beszédhelyzetből eredő) összetevők kapcsolata (59). Itt a vitapontot az a kérdés jelenti, hogy ez a kétféle összetevő egymástól független elemként vagy pedig párhuzamosan, egymást irányítva hozza létre a szöveget (59). A szerző ez utóbbi véleményt fogadja el, vagyis azt, hogy a nem nyelvi összetevők igen fontos szerepet játszanak párhuzamosan a nyelvekkel (59).

Idetartozó fontos – de sajnos alig vitatott – kérdés az, hogy a szöveg lehet-e langue (rendszer) jelenség is. Örvendünk, hogy a szerző ezt szóba hozza. Igaz, csak közvetve, hisz a szóban forgó kérdésre és megítélésére jól ismert tágabb keretében a taglalásából következtethetünk: a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat elkülönítése Saussure vagy Chomsky alapján. Úgy véli, hogy „nemcsak ez a választási lehetőség, létezik” (53), „a kérdésre mind a funkcionális nyelvtan (Halliday és Givón munkáiban), mind a kognitív megközelítések más választ adnak ... mindkettő a saussure-féle pozitívista dichotómiát más keretben” kívánja meghaladni (53). A szerzőnek ez a véleménye feltehetőleg azt jelenti, hogy a kognitív nyelvészet fel kívánja oldani és fel is tudja oldani a rendszer és a használat elkülönítését.

Más forrásokból (pl. *Officina Textologica* 5: 112–124) is tudjuk, a szerző számára fontos kérdés a szöveg és a szövegtípus összefüggése. A kiindulópont a típusba való besorolás: „a beszélő vagy a hallgató az általa létrehozott vagy megértett szöveget többnyire besorolja valamilyen típusba” (338). Elvi és módszertani jelentősége van annak, hogy a szövegtípus nagy mértékben meghatározza szövegszintű és az alsóbb szintű alkotóelemek szerkezetét, jellegét, így például a mondatokét.

A szerző mint a szövegtan mellett a stilisztikának is aktív művelője fontos elvi kérdéseket vet fel könyvében a stilisztikával való kapcsolatteremtésben. Ezek közül itt a legfontosabb a stílusra vonatkozik.

Sokatmondó megállapítása az, hogy a szöveg stílusa a szövegértelem része: „a stílus a szövegértelemnek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője” (324), amely a beszélő „közléselemeit a befogadóban attributív módon valósítja meg” (324), azaz a stílushatás az esetek többségében nem fogalmi jellegű, hanem abból fakad, amit a befogadó a szövegnek tulajdonít (324). Némileg más megfogalmazásban „a stílus értelemképző szerepe szövegszinten érthető meg” (322), de a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a stílus „a nyelvi horizontok összjátékában alakul ki a mindenkori nyelvi interakció során”, amelynek a szöveg csak egyik, igaz megvalósító összetevője, a többi jórészt pragmatikai tényező (322).

5. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanában kognitív alapon közelíti meg a szöveg elméleti kérdéseit, és ezekből kiindulva írja le a magyar nyelv szövegtani tulajdonságait.

A szöveget értelmi egységnek tekinti. Vizsgálata interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris jellegű. Az értelmi egységként felfogott szöveg tanulmányozásában figyelemmel van a szövegtan tudományközi kapcsolataira, de mindig megmarad a kognitív keretben. Ezzel összefüggő pozitív sajátossága az is, hogy a szövegtan mai középponti témáira összpontosít, így könyve jelentős mértékben és mindenképpen produktív módon elméleti irányultságú.

Kétségtől nagy érdemének tekinthetjük gondolkodásra készítő problémafelvetéseit és velejáróját, a sok mindent újraértelmező polémikusságát, valamint a kérdések tárgyalásának célra fogottságát és következetes igazodását az alapul szolgáló elvekhez,

Legnagyobb érdeme az, hogy – ugyanúgy, mint az 1996-ban megjelent stílisztikájában – a szövegtanában is egy új, egy sajátosan kognitív szövegelméletet bontakoztat ki, amely egyre jobban gazdagodik, formálódik, és így halad a kiteljesedés felé. És hogy ez lehetséges, azzal is megvilágíthatjuk, hogy a már meglévő alapgondolatból kifejlesztett összefüggésrend mindenben megfelel az elméletalkotás, az általános tudományelmélet igényes szempontjainak. És az is lehetséges, hogy egy ilyen új szövegelmélet és stíluselmélet egyesítése egy sajátos „szövegstílisztika” kialakításához vezet.

Szabó Zoltán

Tamás Forgács: Ungarische Grammatik.

Edition Praesens, Wien 2001. 456 o.

A magyar nyelv szabályainak megvilágítása, szerkezetének és működésének megtanítása nem magyar anyanyelvűek számára mindig nehéz feladatot jelentett az elméleti és gyakorlati nyelvtudomány művelőinek. Ha Keresztes László 1992-ben elkészült nyelvtanának német fordítását (Praktische ungarische Grammatik) nem nyelvtudományi, hanem nyelvoktatási szakkönyvnek tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy utoljára 1968-ban jelent meg nyelvtudományi szakkiadványként tüzesebb magyar nyelvtan németül (József Tompa: Ungarische Grammatik). Ennek rövidebb változata (Praktische ungarische Grammatik) ugyan 1972 óta több kiadásban is megjelent, ám részben technikai-terjesztési, részben tartalmi okok miatt nem volt képes a magyar nyelv rendszere, nyelvtana iránt a német nyelvterületen megmutatkozó nyelvtanulói érdeklődés maradéktalan kielégítésére. A nyelvtanulók igényei és a tankönyvkínálat között fennálló és növekvő

feszültséget jól jelezte Szent-Iványi Béla először 1967-ben, az egykori NDK-ban megjelent nyelvtanának (Der ungarische Sprachbau) 1995-ös hamburgi újrakiadása, valamint egy még régebbi munka, Lotz János 1939-ben megjelent nyelvtanának (Das ungarische Sprachsystem) Décsy Gyula gondozta 1988-as bloomingtoni új kiadása.

A fenti kedvezőtlen helyzet kialakulásában persze a hazai nyelvtani kutatás és a szakirodalom helyzete is lényeges szerepet játszott, s ezért sokan reméltük, hogy a Magyarországon a kilencvenes években szinte sorozatban megjelent, de eltérő szakmai utakat bejáró újabb nyelvtani összefoglalások egyik eredményeként a német nyelvű olvasók is hamarosan újabb keletű magyar nyelvtant vehetnek a kezükbe. Forgács Tamás itt tárgyalt könyve e várakozásunknak vet véget. A szerző személye két fontos feltételnek rendkívül szerencsésen felel meg: egyrészt a magyar nyelv ismert kutatója és egyetemi oktatója, másrészt egykori göttingai magyar lektorként olyan nyelvoktatásbeli magyar-német helyszíni tapasztalatokkal is rendelkezik, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a nyelvtankönyv anyagának életszerűvé tételéhez. Örvendetes, hogy szerző a kézirat elkészítését OTKA támogatással végezhetette, terjesztési okokból talán előnyös, hogy a könyv egy viszonylag kevésbé ismert, de nem magyar kiadónál jelent meg Bécsben. Jellemző, hogy még a címlap tervét is a szerző készítette el (magyar lektorként nyilván megszokta, hogy ha gyorsan jól szeretne felmutatni, akkor mindent magának kell elkészítenie), ám az olvasóban ott bújkál a kérdés, hogy a könyv tartalmától, színvonalától függetlenül vajon – a szerző személyén kívül – tényleg ezek voltak-e a legmegfelelőbb megoldások. Ez a kétkedés csak fokozódik annak láttán, hogy a könyvet – legalábbis névvel – nem lektorálta sem szakmailag sem nyelvileg senki, márpedig véleményem szerint egy ilyen fajsúlyú és adatokban ennyire gazdag munkát a tartalmi-szakmai kérdésektől függetlenül már csak a filológiai és nyomdatechnikai pontosság miatt is mindenképpen szükséges lett volna ellenőriztetni valakivel. A technikai, előállítási kérdéseknél maradvá azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti A4 formátumú kéziratoldalakot kicsinyítve visszaadó könyvoldalakon hatalmas nyelvi anyagmennyiség olvasható, de a kisebb betűkkel nyomtatott megjegyzések, lábjegyzetek már csak meglehetősen nehezen vehetők ki, a nyelvi példaanyagot szolgáltató kurzivált betűk (különösen a z – 181) pedig már-már az olvashatóság határát érintve sínylik meg a kiadó számára nyilván egyszerűbb előállítási technika következményeit.

Az előszó szerint a kéziratot a szerző 1998 és 2000 eleje között készítette el, a könyv tartalmilag a szövegtan kivételével a nyelvtan minden területét átfogja. Szándékai szerint kettős célt követ, egyrészt kedvcsinálóként, gyakorlati nyelvtanként szeretné az „elfogulatlan” nyelvet tanulókat grammatikai ismereteik fejlesztésében szolgálni, másrészt viszont a nyelvészeti, nyelvtudományi kutatásokat is megfelelő színvonalon kívánja informálni a magyar nyelvtudomány aktu-

ális álláspontjáról. E szerkesztésbeli kettősség természetesen önmagában is konfliktusokat hordoz, hiszen a kétféle olvasóközönség képzettsége, motivációja alapvetően eltér egymástól. A nyelvész szakember a szakszavak ismeretében könnyebben érti meg a sokszor fölöttébb komplikált összefüggéseket, magyarázatokat és föltehetőleg hiányolja a vitatott kérdések alaposabb taglalását, a részletező, továbbbírányító szakirodalmat a könyvben. A nyelvet tanuló diákok ezzel szemben elijesztheti a szakmailag pontos, ám éppen emiatt sokszor körülményes fogalmazás, a szakszavak használata és a gyakran felbukkanó elméleti fejtegetések. A fenti kettős cél követése eredményeként az egyébként fontos ismétlések, de legalábbis az utalások száma kényszerűen növekszik a könyv szövegében. Az a körülmény pedig, hogy a magyar nyelvtan megvilágításához elengedhetetlenül szükséges a történeti anyag, a diakrón háttér figyelembe vétele és a vele való érvelés, tovább nehezíti a különböző szerzői és olvasói szempontok közötti harmónia elérését. Ráadásul bevallottan pedagógiai célzatú munkáról van szó, tehát nem csupán a nyelv leírásának, de megértetésének szándéka vezérelte a szerzőt, amikor a magyar nyelvet a némettel való konfrontatív egybevetés formájában magyarázza. A címlapon egy hatalmas G-betű nyitott szájával szinte lenyeléssel fenyegeti az aprócska Magyarországot, s így mintegy tréfásan riogatva jelzi, mekkora feladattal kell szerzőnek és olvasónak egyaránt megküzdenie a magyar nyelv tanulásakor.

Forgács Tamás munkájának kézzel fogható eredménye egy az olvasó mindenkori konkrét szándékától, érdeklődésétől függetlenül is tisztelettel parancsolóan gazdag, világos, érvelő, megvilágító és helyenként diskurzív, de nem polemikus magyar nyelv tan, amely a magyar nyelv tudomány fejlődésének elmúlt évtizedeiben elért strukturalista és generatív szemléletű eredmények bevonására is törekedett. Természetesen elképzelhető más szempontok szerint megírt magyar nyelv tan is, de úgy vélem, Forgács Tamás eljárása és megoldásai egyaránt olyan átfogó és színvonalas koncepció jegyében születtek, amit föltétlenül méltányolnunk kell. A magyar nyelv tan tagolt, a lapszélen számokkal jelzett egységekben szerepel a könyvben. A szerző összesen 480 fejezetbe tömörítette a magyar nyelv grammatikáját, ami önmagában is hatalmas szám és arra utal, hogy a pedagógiai, gyakorlati nyelv oktatási célok szem előtt tartása ellenére a szerző – legalábbis könyvének szerkezetét, arányait tekintve – mégiscsak teljességre törekvő, a magyar tankönyv írás huszadik századi hagyományait követő, a gimnáziumi magyar nyelv tankönyvnek megfelelő művet készített el.

A könyv tartalomjegyzéke már önmagában tíz oldalra rúg, áttekinthetőségét bizonyos értelemben nehezíti a talán túlzottan részletező numerikus rendszer, pl. 4.2.3.3.5 (= néhány határozórag jele). A könyv végén rövidítésjegyzék, szakszómutató és röviden felsorolt további szakirodalom található, ám – gyakorlati és pedagógiai célok eléréséhez – rettenetesen hiányzik a nyelv tanban illusztrációs

céllal fölhasznált magyar szavak mutatója! Ez két okból is fájdalmas. Egyrészt Forgács Tamás igen nagyszámú, jól kiválasztott példán mutatja be a jellemzőt, és a különlegeset, mind a „rendest”, mind a „rendhagyót” a magyar nyelv rendszerében. Másrészt tapasztalataim alapján állíthatom, hogy a nyelvet tanulók többségükben sajnos nem fogják automatikusan tudni, hogy amikor valami egyszerű közlésre kényszerülnek (pl. *Adja vissza a pénzem!*), akkor az Imperativform der Verben mit Verbalpräfixen fejezetet /109/ kell felütniük a könyv 103. oldalán. Bizonyos, hogy a terjedelmi keretek is beleszóltak a mutatók összeállításába, de újabb kiadás esetében mindenképpen meggondolandó lenne esetleg néhány részletező, történeti háttérinformáció elhagyása árán és a tördelésnél „bennmaradt” üres oldalrészek (199) felhasználásával a szómutató elkészítése.

Forgács nyelvtana a hangtántól a morfológián és a szótanon keresztül a kapcsolódó morféma, a szóképzés és a mondatvizsgálatáig terjed, szinkrón leírásában ügyesen használva a történetileg is jól dokumentált magyar nyelv nyújtotta diakrón magyarázó körülményeket. Szakkifejezéseit a latin alapján választotta meg, de sokszor azok köznyelvi német megfelelőit (Laut/Phonem) is fölhasználva írja le a jelenségeket. Hiányzó német szakkifejezések esetében a szerző gyakran ötletes és pontos elnevezéseket vezet be (paradigmatisches Besitzzeichen ’birtokjel’; Implikative Konjugation a *-lak/-lek* rag megnevezésére; a szóvégi, morfológiailag törvényszerűen bekövetkező *a-á* és *e-é* hangváltozásokat (*fa ~ fá-*) párba állítva „Wechselvokal”-nak nevezi stb.). Hasznos optikai megoldás, hogy a könyvben a lapok szélén külön jel, fölemelt mutatóújj figyelemztet a – német olvasó esetében – különlegesen nehéz nyelvtani jelenségekre. Nagyon lényeges és sikeresen alkalmazott eleme a nyelvtannak a jelenségek táblázatos összefoglalása. A könyv magyarázatainak a szabályostól az eltérő felé haladó logikája, az ezek illusztrálására, szembeállítására kiválasztott példamondatai, példái néhány kivételtől (pl. a 46 oldalon a *mijóma* helyett talán megtette volna a gyakoribb *televízió* is) eltekintve jók, bár a didaktikai célkitűzés ellenére nagyon hamar igen komplikált magyar példamondatokat találunk az illusztrációk között: *Látom a fiút, a gyors-a-t.* (34).

Forgács munkájának szemléleti alapja természetesen a magyar nyelvtudomány álláspontja és terminológiája, amiből persze adódhatnak gondok, különösen azon olvasók esetében, akik nem ezen terminológián nőttek fel. A magyar ragjel-képző (Flexionssuffix–Zeichen–Derivativsuffixe) hármasság világos elkülönítése után következik a könyvben a nyelvtani jelenségek magyarázata, sok esetben általános nyelvtudományi fogalmak (morféma, morf, zéró morféma, allomorf, a mondatvizsgálatban pedig az összetett mondat típusainak) magyarázatával egyetemben, bár szerintem mindez inkább valamely általános nyelvészeti tankönyv feladata lett volna. A szerző mindezt abban a meggyőződésben teszi, hogy olvasója ismeri és képes feldolgozni a sokhelyütt igen tömény

szakmai információmennyiséget. A magam tapasztalatai alapján azonban tartok attól, hogy a magyar nyelvet tanuló „átlagos” egyetemi hallgatónak a terminológia és szemlélet ismerete híján nehéz olvasmányt jelent Forgács Tamás nyelvtana.

A nyelvtankönyvek gyakorlati, a nyelvtanulást segítő értelmét szerintem azon lehet a legkönnyebben lemérni, ha megvizsgáljuk, hogy sikerülhet-e segítségükkel egy nem magyar anyanyelvűnek érthetően, gyorsan és maradandóan megmagyarázni, hogy – noha a gyorsabb tanulás érdekében a magyar nyelv esetében is egyedül a nyelvben fennálló formai hasonlóságokra, analógiás vonásokra hagyatkozhat –, a *sár, vár, pár*, formailag szinte azonosnak tekinthető három magyar főnevet pl. három, gyökeresen különböző alakban kell többes számban használnia. Forgács nyelvtana alapos információkkal igazítja el az olvasót az efféle kérdésekben, bár folyamatos olvasmányként – tartalmának ismeretében – csak nagyon keveseknek ajánlanám. Persze a magyar nyelv komplikált szerkezete nem róható föl a szerző hibájául.

Az „Ungarische Grammatik” jól kivehetően a szerző átgondolt koncepciója alapján tárgyalja a magyar nyelv rendszerét. Méltó bírálata csak egy hasonló, de más elgondolás jegyében született munka elkészítésével lenne lehetséges. Megjegyzéseimet éppen ezért kiegészítésnek, az együtt gondolkodás lenyomatának szánom csupán, de bízom abban, hogy a könyv remélhető további kiadásában nyomuk maradhat. Az alábbiakban háromfajta észrevételt fűzök a könyvhöz. Az első észrevételek (1) alapvető, koncepcionális kérdéseket érintenek, de nem kívánják kérdésessé tenni a Forgács választotta megoldásokat. Megjegyzéseim második csoportjába (2) a vitatható, kérdéses esetek, alternatív javaslatok tárgyalása tartozik, a harmadikba (3) pedig a szerintem egyértelműen javításra szoruló hibáké, aholis különbséget teszek a nyomdahibák (3/a) és a német nyelvű/fogalmazási hibák (3/b) között.

(1) A mai magyar nyelvi normához képest korábban használt, vagy jelenleg hallható nyelvi-nyelvtani változatokat egyetlen koherens és lezárt rendszerben lehetetlen lenne összefogni. A ma beszélt magyar nyelv rendszere, amely a múlt sokszor egymással ellentétes tendenciáinak töredékeit, maradványait is tartalmazza, igen gyakran kerül ellentmondásba a szinkrón leírások törvényeivel. Ebből következik az az igazságtalan „aránytalanság”, hogy minél többet vesz figyelembe a szerző könyvében a mindennapi nyelvhasználat elemei közül gyakorlati céloktól vezérelve, annál nagyobb szüksége lesz az elkerülhetetlen eltérések, „rendhagyások” részletesebb megmagyarázására, annál terjedelmesebb és egyben komplikáltabb lesz munkájának a szerkezete és a rendszere is.

A szerzőnek nem sikerült feloldani a magyar nyelvtanok azon kellemetlen jellegzetességét, hogy az alapvetően szigorúan megfogalmazott szabályokat azonnal a nagyszámú kivétel felsorolása követi a szövegben. A magyar nyelvtanok indokolt történeti magyarázó háttere, a stilisztikailag fontos, de enyhén dohos

példamondatok száma itt is néha túllépi az indokolt mértéket: a „Verbalnomen-Verb” ragozása (*A környezetvédelmi bizottság kidolgozta jelentést a sajtó megszélesítette.*) szinte megszűnt, helyette általánossá vált az *által* névutós formák morfológiailag sokkal egyszerűbb használata (64). Ugyanígy, filológiai-
lag indokolt, de a nyelvtanulási gyakorlati célokat tekintve nyugodtan kihagyható lenne a régies igeidőalakokat tárgyaló /121/ fejezet.

Az esetek száma (/9/ fejezet, 23) a magyarban azért olyan magas, mert mi hagyományosan esetnek tekintjük azt, ami más grammatikai rendszerekben nem az! Ebből következik az az elrettentő hatású adat, miszerint a magyar főneveknek 756–882 alakváltozata lehetséges. Éppen didaktikai okok miatt azonnal hozzá kellene tenni, hogy a legtöbb idegen nyelvben az ugyanilyen számú jelentést hasonlóképpen nagyszámú változat fejezi ki, ám ezek nem föltétlenül és kizárólag magán a főnéven koncentrálnak. A német nyelv például esetenként akár négy szóelemet is felhasznál a *házainkból*-féle szintetikus magyar formáknak megfelelő alakok visszaadásakor: *aus unseren Häusern heraus*.

Jellegzetesen magyar megfigyelés, miszerint a magyar esetében a franciával, vagy az angollal szemben „konzekvens írásmód”-dal van dolgunk (22). A helyesírás azonban – mindenkori belső logikájától függetlenül – kizárólag megegyezés kérdése, ezért saját hagyományai alapján az angol meg a francia éppen a maga írásmódját érzi konzekvensnek és a magyart teljesen érthetetlenül bonyolultnak. A helyesírási részben (21) éppen ezért föltétlenül utalni kellene a latin ábécé továbbfejlesztésére használt belső logika – egyébként a németével azonos – következetességére (magánhangzók: csak mellékjelek, mássalhangzók: csak írásjelkombinációk).

A mondattannál föltétlenül utalni kellett volna arra, hogy a mondatelemek (szintagmák) belső szórendje a magyarban szigorúan kötött, ugyanakkor a mondatelemek egymás közötti sorrendje (szintaxis) a mondat fókusza függvényében ennél szabadabb, s ez a kétszintű szabályozottság-szabadság viszony kelti az a benyomást, hogy a magyar mondat szórendje szabad. Ebben a fejezetben nagyon hasznos a kapcsolódások tárgyalásakor a kötőszavak (Konjunktionen) és a hozzájuk tartozó utalószavak (Korrelate) egymás mellé rendelése (*hogy, ahogy – úgy, akképp/en/*)!

(2) A /118/ fejezetben a táblázatoknál a megjegyzésekben a korábban használt „Adverbialpartizip” terminus helyett hirtelen „Partizip IV” áll (111–113). Ezt követően a /122/ pontban kategorikusan megint az áll, hogy a magyarban három participiumforma létezik. Szerintem három, de inkább csak két melléknévi igenévről (Partizip) beszélhetünk ma.

A 138. oldalon hirtelen megjelenik a jelzővel kapcsolatban a „partitivische Bedeutung”, a partitívuszi jelentés fogalma (*Az áru hitványa nem kelt el.*). Régi alak, szerintem kihagyható.

A 31–32. oldalon az *i-í* hangpár egyértelműen palatális hangként szerepel, ami fonetikailag ma igaz is, de a hangrendi illeszkedést tekintve az *i-í* hangzópár semlegesnek tekinthető, hiszen csak az egyetlen *i/í* hangot tartalmazó szavaknál kell külön megtanulni, hogy az adott szó palatális vagy veláris szóként viselkedik.

Nem esik szó a bevezetésben a magyar nyelvre jellemző hangtani törekvésről, a (legalábbis bizonyos) mássalhangzók spontán, vagy morfológiai alapon bekövetkező torlódásának elkerülésére.

A 178. oldalon a /179/ fejezetnél a diákoknak érdemes lenne magyarázatként megjegyezni, hogy a magyar nyelv a jelek szerint különbséget tesz a mennyiségileg behatárolt (kvantifikált) és a mennyiségileg be nem határolt többesség (többes szám) között. Az előző esetben a (határozott vagy határozatlan) mennyiséget kifejező szó jelzi a konkrét többes számot, a főnév ezért nem áll többes számban (*nyolc, sok* stb. *ház*), az utóbbi esetben a főnév többes jele csak az egynél nagyobb, de nem kvantifikált/kvantifikálható mennyiségre utal (*házak, kezek, öregek* stb.). A kérdő névmás (*hány, mennyi*) kvantifikációra irányul, ezért úgy viselkedik, mint a kvantifikáló szóelemek: utána egyes számban állnak a főnevek.

A 188–189. oldalon elmarad annak a kimondása, hogy a Superlativ és az Elativ alakok mindig határozott névelővel járnak (*a legszebb, a legeslegjobb*) együtt.

A *csak* határozószó (268) a nyugtalanság érzése mellett ellentmondást is kifejezhet: *Hazaszaladtam, csak hogy már későn*.

A 269. oldalon az *ugye* német megfelelői közé a *nicht wahr* alakot is fölvenném és – mivel a magyar szónak semmiféle ilyen stiláris értéke nincsen – kihagynám a németben kifejezetten regionális érvényű és emiatt erősen nyelvjárási *gelt* szót.

A 276–277. oldalon a szóképzés tárgyalásakor is érdemes lenne a keletkező szavak pontosabb kategorizálására a másutt egyébként a könyvben felbukkanó *nomen actionis*, *nomen agentis*, *nomen possessoris* stb. terminusokat használni.

A 302–303. oldalon a /309/ fejezetben a visszaható igékről részletes, tudományosan érvelő kitérő olvasható. Szerintem a kitérőt ki lehetne hagyni a könyvből.

A 313. oldalon az *-onc/-enc/-önc* képzőnél utalni kellene a képzett alakok többé-kevésbé ma is érezhető negatív jelentéstartalmára (*tan-onc, lel-enc, küld-önc*).

A 320. oldal táján, a /323/ fejezetnél, a szóösszetételek tárgyalásakor Forgács szembeállítja saját, új rendszerét a korábbi nyelvtankönyvek szemléletével. Bár mindez informatív, érdekes és tudományosan is magyarázható, de igazában nem illik a leíró célú tankönyvbe.

A 363. oldal 2. példamondata *Péter túlélte Auschwitzet*. Szerintem egyelőre még inkább *Auschwitzot* mondunk, de sokkal jobb lenne más példamondatot választ(hat)ani.

(3) Szerintem nem túl szerencsés megoldás a magyar nyelvi rendszerező kísérletek azon hagyományát követni, hogy az igék többségét egy kisebbség (az ikes igék) meghatározását követően iktelen igéknek, ragozásukat ennek megfelelően, németül „*ik-lose-Konjugation*”-nak (87) nevezzük.

A Halotti Beszédet (20) a hagyományos német *Leichenrede* (szó szerint ’hulla-beszéd’) helyett talán jobb lenne a *Grabrede* ’sírbeszéd’ formában lefordítani.

A magyar ható igékeve hol *Möglichkeitverb* (49), hol *possibilitives Verb* (72), a korábbi nyelvtanokban általában a szerintem inkább érthető *Potentialform (des Verbs)* megnevezés szerepel.

A túlzófok, vagy az *absoluter Superlativ* terminus *Elativ*-ként való megnevezése zavarokat okozhat, mivel azonos nevű esetragunk is van. Talán jobb lett volna a túlzófokot *Exzessiv*-nek nevezni.

Az /57/ pont tárgyalásakor nem esik szó arról a döntő körülményről, hogy a magyarban a főnévi igenév ragozása (*be kell vásárolnotok*) csak segédigés, a szerző terminológiájában *Modalverb*-szerkezetekben fordul elő (64).

A 109. oldalon, az ikes igék ragozásánál /117/ az szerepel, hogy az első és a második személy esetében gyakorta (*oft auch*) a tárgyatlan igeragozás személyragjai fordulnak elő. Szerintem nem gyakran, hanem a köznyelvben, vagyis inkább *umgangssprachlich*.

A *j*-hang birtokos személyragozásunkban megfigyelhető ellentmondásos viselkedésének megmagyarázására nonszensz (értelmetlen) szavak morfológiai viselkedését is vizsgálja a könyv, akkor a példaként felsorolt szavakat (*för-je; vädz-ja*) a kikövetkeztetett történeti alakok (*) mintájára valamilyen további mellékjellel kellett volna feltüntetni (136).

A 150. oldal táján rengeteg utaló fordulat (*wie bereits gesagt; wir haben darauf hingewiesen; wie erwähnt*) szerepel, ami rontja a könyv stílusát.

(3/a) Adatokban, mellékjelekben ilyen gazdag, két nyelv szabályait is figyelembe venni kénytelen és ilyen terjedelmű, illetve a leírt módon előállított könyv esetében szinte bizonyos, hogy a figyelmes olvasó sok nyomdahibára bukkan. Ezek részben egyszerű elírások (a 107. oldalon pl. a táblázatban a helyes *nött-em/fött-em* alak helyett hibásan *nött-ek/fött-ek* áll), kihagyott jelek (pl. a 39. oldalon a *Reispulver* példaszó második félidézőjele hiányzik), részben pedig a nyilván többszöri átdolgozásból fakadó pontatlanságok, keveredések (pl. a 85. oldalon a /89/ fejezetben a módjelek között a *Konjunktiv* jeléről esik szó, holott a megelőző összefoglalásban és a táblázatban is (helyesebben) *Konditional*-ról volt még és csak szó. Ennél sokkal szebb, hogy a 113. oldalon a /120/ fejezetben a *t*-töví igék tárgyas ragozását bemutató táblázat nagyon fontos példaigéjének (*szeret!*) egyes szám első és második személyű alakjainál, vélhetőleg a nyomda szegedi (pontosabban *szögedi*) illetőségű ördögének köszönhetően a helyes *szeret-em, szeret-ed* alak helyett ez áll: *szeret-öm*, illetve *szeret-öd*. Az efféle tech-

nikai hibák közé sorolom azt is, hogy a példamondatok között felbukkanó irodalmi idézetek többnyire (pl. a 352. oldalon – Arany J.) a szerző megjelölésével szerepelnek, de pl. a 342. oldalon két József Attila idézet után nem szerepel a szerző neve. Ugyanez áll a közmondásokra is, helyenként jelzi a könyv, hogy a mondat közmondás, helyenként (420) nem. A sort kisebb jelentőségű esetekkel folytathatnám, de ennek az egyéni és nyilván bővíthető listának a bemutatására csak egy további, javított kiadás esetén lenne értelme. Ami összegyűlt, azt mindenestre eljuttatom a szerzőhöz.

(3/b) A német szövegre is részben igazak a fentiek. Egyrészt itt is előfordulnak nyilvánvaló elírások (pl. a 345. oldal első példamondatában a *Marie* névből az utolsó betű hiányzik), az átdolgozásokból fakadó különbségek a magyar és a német példamondatok tartalma között (pl. a 166. oldalon a 3. német példamondatban 4 helyett 6; ugyanott a 8. német példamondatban *Der Hund* helyett *Das Kind*-nek kellene állnia), elválasztási hibák (a 233. oldal alján *Ungari-sch* áll *Unga-risch* helyett), zavaró tévesztések (a 244. oldal közepén a táblázat fölött nyilvánvaló sajtóhiba: *Präposition* áll *Postposition* helyett), stilisztikai kellemtelenségek (a 299. oldal első bekezdésében 11 soron belül háromszor fordul elő a *mitunter* megszorító fordulat) és –szerencsére ritkán– nyelvi hibák is (pl. a 381. oldal első példamondata helyesen *Das eignet SICH noch als Staubtuch.* kellene legyen; a 422. oldal utolsó sorában *wegen des Imperativs*-nak kellene állnia *wegen dem Imperativ* helyett, stb.).

Az imént felsorolt „apróságok” természetesen nem érintik a szerző által elvégzett munka lényegét. Forgács Tamás nyelvtanában a fiatalabb magyar nyelvésznemzedék szakmai hagyományokat és újabb felismeréseket sikeresen ötvöző, szintézisre törekvő teljesítményét köszönhetjük. A könyv nem hiányozhat a magyar nyelvet oktató intézetek, szakemberek könyvtárából és remélhetjük, hogy segítségével a szélesebb külföldi tudományos közvélemény, a magyar nyelvvel nem hivatásszerűen foglalkozó szakemberek köre is az eddigieknél sokkal pontosabb képet alkothat nyelvünk sajátos vonásairól.

Fazekas Tiborc

Új magyar tájszótár

Főszerkesztő B. Lőrinczy Éva. Szerkesztő Hosszú Ferenc.

Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2002.

I: A–D. 1053 o., II: E–J. 1175 o., III: K–M. 1341 o., IV: N–S 1008 o.

1. A magyar szótáriródalom jeles műveinek sorában fontos helyet foglalnak el a tájszótárak. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott Magyar tájszótár óta – melyet valójában a tervbe vett nagyszótár egyik előmunkálatának tekintettek – számos különféle jellegű tájszótár jelent meg, melyeknek értékeléséről itt természetesen el kell tekintenem. Mindenképpen ki kell azonban emelnem Szinnyei József egyszemélyes művét, az 1893 és 1901 között két kötetben megjelent Magyar tájszótárt (MTsz), hiszen az Új magyar tájszótár (ÚMTsz) ennek a jelentős alkotásnak a szerves folytatása.

Mivel a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain eddig nem jelent meg ismertetés az ÚMTsz korábbi köteteiről, szólni kell a szótár keletkezésének körülményeiről is. Szinnyei szótára az általános tájszótárak közé tartozik, így gyűjtőterületének az egész magyar nyelvterületet tekintette: az 1890-ig különféle tudományos folyóiratokban és egyéb publikációkban közzétett anyagot gyűjtötte össze és közölte a tájszókincs iránt érdeklődő olvasókkal. Tőle származik a lényegét tekintve még ma is érvényes csoportosítás, mely szerint alaki, jelentésbeli és valódi tájszókról szokás beszélni.

A huszadik század első felében összeállított regionális tájszótárak, például Csúry Bálint Szamosháti szótára vagy Bálint Sándor Szegedi szótára mellett számos nyelvészeti és néprajzi folyóiratcikk, kiadott és legalább annyira számos kiadatlan munka tartalmazott nyelvjárási lexikális anyagot. Ennek összegyűjtésére és egy újabb általános tájszótár formájában való kiadására érett meg az idő 1950 körül. A munkálatok 1950 júniusában kezdődtek el a debreceni egyetemen Bárczi Géza irányításával, majd az ELTE II. számú magyar nyelvészeti tanszékén folytatódtak. Innen került át a szótár mint „tervmunka” a Nyelvtudományi Intézetbe, ahol 1960 végén fejeződött be az anyaggyűjtés, melynek során mintegy 600.000 cédula gyűlt össze. Az első kötet (A–D) 1979-ben jelent meg, a második (F–J) 1988-ban, a harmadik (K–M) pedig 1992-ben. A 2002-ben napvilágot látott negyedik kötetet (N–S) a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva már nem vehette kézbe, mert annak az évnek a tavaszán végtelen türelemmel és hősiezen viselt hosszú betegség után elhunyt. A munkálatok azóta Hosszú Ferenc irányításával folynak, s a még hiányzó ötödik, befejező kötet szerkesztett, nyomdakész kézírata 2004 nyarára elkészült – most már csak (!) a kiadásra kell a pénzt előteremteni...

Joggal kérdezheti az olvasó: ha a gyűjtőmunka már 1960-ban befejeződött, miért csak húsz év múlva jelent meg az első kötet, és még miért nem jelent meg

az utolsó? Erre aligha lehet rövid választ adni, de koncepcionális meggondolások és az elengedhetetlen előszerkesztési munkálatok mellett általában a pénzügyi feltételek és az ezzel szorosan összefüggő személyi lehetőségek többnyire nem kedvező irányú változásai játszották a legfontosabb szerepet. Összességében elmondható, hogy az ÚMTsz állatorvosi lóként magán hordozta a tudományfinanszírozás minden betegségét. Erre a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva több írásában is felhívta a figyelmet (l. pl. 1995: 585–589). A sok ezer cédulán rögzített, majd szócikkeké szerkesztett rengeteg adat azonban a nyomtatásban való megjelenés előtt sem maradt holt anyag, hiszen számos publikációba, közöttük például A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárába és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-be is beépült.

2. Lássuk hát akkor magát a szótárt! Az 1979-ben megjelent első kötet elején találjuk a szótár történetét röviden összefoglaló előszót (7–10), majd a használatot elősegítő tájékoztatót (11–21). Ez utóbbiban a szótár jellegét alapvetően meghatározó lexikológiai és lexikográfiai kérdésekről olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy az alaki tájszók közül nem vették föl címszóként azokat a szavakat, „amelyekben valamelyik nyelvjárással általában jellemző vagy nagy területen ható és sok morfémára kiterjedő hangtani jelenség valósul meg” (11). Címszóként tehát nem szerepel pl. a *bizon*, a *főd*, a *gyerök*, a *níz* (a megfelelő szócikkekben alakváltozatként természetesen megtalálhatjuk ezeket is), viszont (utaló)címszóként állnak a következő alakok: *bial* ’bivaly’, *bív* ’bő’, *bohter* ’bakter’, *csán* ’csinál’, *dzsüker* ’gyökér’, *evedzik* ’evez’, *ferső* ’felső’, *gebel* ’kebel’ stb. Hasonlóképpen rostálásra volt szükség a jelentésbeli tájszoknál, viszont az összegyűjtött anyagban megtalálható tulajdonképpeni tájszók minden előfordulása magától értetődően bekerült a szótárba. Igen fontos vonása a műnek, hogy közli a nyelvjárási jellegű állandó szókapcsolatokat, frazeológiai egységeket is, melyeknek segítségével bepillantunk a népnyelvi „panelek” színes világába. Egy-két példa ezekre: *bogározik az esze* vagy *kavillál az esze* ’elkalandozik az esze’, *megcsábult az eszében* ’megbolondult’, *beleadja a garast* ’beleszól valamibe’, *haragnak megbánás a vége* stb.

Az Új magyar tájszótár utalásszerűen hivatkozik az 1970-es évek eleje előtt megjelent regionális tájszótárakra, valamint A magyar nyelvjárások atlaszára, az Őrségi és hetési nyelvatlaszra és a Kolozsvár környékének népnyelvét rögzítő térképlapokra. Ezek anyagát a szótár nem közli, valójában nem is közölheti: ezzel olyan mértékben megnőtt volna a tervezett szótár terjedelme, hogy a kiadás szinte lehetetlenné vált volna. Érthető tehát ez az eljárás, és ahol bőven találunk egyéb adatokat is, ott kisebb a hiányérzetünk, ha a szócikk végén a kettős virgula után csak a szótári rövidítéseket látjuk. Így például a *csoda* címszónál, ahol számos adatot találunk a különféle jelentésekre, a puszta utalást az ormánysági, a szlavóniai, a szegedi, a szamosháti és a csángó szótárra, valamint a nagy

nyelvatlaszra viszonylag könnyen elfogadjuk. Nehezebb a helyzet akkor, ha egy címszónak csupán egyetlen adata van, s az is csak az említett szótárak egyikében található meg: a *csérkusze* főnévről csak akkor tudunk meg valamit, ha sikerül kézbe vennünk a csángó szótárt [‘szarka’], a *dercélődik* igéről pedig akkor, ha föllapozzuk az ormánysági szótárt [‘<jószág> nyugtalankodik, ide-oda járkál’], a *csimpaorrú*-hoz pedig a Magyar nyelvjárások atlaszának súlyos köteteit kell megmozgatni [‘pisze’]. Lexikográfiai szempontból természetesen érthető a szerkesztési gyakorlat: azonos minőséget azonos mércével kell mérni. Az ilyen „atlaszos vagy szótári egyadatos” szavaknál – éppen az ÚMTsz jobb használhatósága érdekében – talán mégis kivételt lehetett volna tenni.

3. Számos más szótárhoz hasonlóan ez a mű is önálló és utaló szócikkekben áll. Ez utóbbiak alapvető feladata, hogy a saját betűrendi helyükön szereplő különféle hangalakváltozatoktól az olvasó eljusson ahhoz az önálló címszóhoz, ahol a szó a maga teljes nyelvi valóságában „kibomlik”, pl. *csana*, *csanáj*, *csenál*¹, *cselán*, *csuhány* stb. a *csalán* önálló címszó alatt található meg.

Az önálló szócikkek mindegyike kötelezően tartalmazza a következőket: félkövérrel szedett köznyelvi (vagy köznyelviesített) helyesírású címszó; szófaji minősítés; tájszóadatok; ezek földrajzi lelőhelye, illetve forrása; a szó jelentése(i). Pl. az *iszonkodás* főnév *iszankodás* változata Berettyóújfaluban járatos, az adat a 326-os számú forrásból való, míg az *iszonkodás* változat a Nagy-Sárréten ismert, és a 395-ös számú forrásból való; a szó jelentése: ‘csúszkálás a jégen’. Látható tehát, hogy a szótár minden adat esetében közli ezek földrajzi hovatartozását: ez egy jó általános tájszótár esetében elengedhetetlen adalék! Olyannyira, hogy ha nem sikerült a forrásokból kideríteni egy-egy szó elterjedtségi területét, az adat – helyeselhető módon – nem került be a szótárba. Itt kell feltétlenül szólnunk a szótár bevezető részének három nagyon fontos egységéről. Az egyik a szótárban előforduló földrajzi nevek jegyzéke (61–133). Ez a hetven lapot meghaladó lista tartalmazza a szócikkekben előforduló összes földrajzi nevet, azaz a helység, a megye és/vagy a tájegység nevét. A jelenlegi országhatárokon kívül eső helyeknél az illető állam hivatalos nyelvén is szerepel a név; pl. N.bánya = Nagybánya: Baia Mare, Románia. 9 c2.

A számok pedig azokra a térképlapokra utalnak, amelyek szintén szerves részesét alkotják az ÚMTsz-nek. Ezen a 23 térképlapon megtalálhatjuk az összes tájegységet és települést, ahonnan adatok kerültek a szótárba, s ezzel is jelentősen megerősödtek a mű szóföldrajzi vonásai. Ezek a térképek jól mutatják a Kárpát-medence magyar nyelvterületét a 20. század első felében: láthatjuk például a mai északi államhatáron kívül húzódó széles sávot, valamint azt is, hogy a Mezőségen és Dél-Erdélyben kevés településről gyűlt anyag – nyilván azért, mert a magyarság már akkor is jobbára szigeteket alkotva élt azon a nagy területen.

A bevezető részek harmadik fontos egységét az adatok forrásainak jegyzéke alkotja (23–60). A feldolgozott 2393 tétel szoros betűrendben követi egymást, és mindegyik kapott egy azonosító sorszámot: ezt találhatjuk meg a szócikkben, s ennek alapján kereshetjük meg a forrást és ismerhetjük meg bibliográfiai adatait. Ezek között igen fontos helyet foglal el az adott mű kiadási éve, hiszen ennek ismeretében nagyjából időhöz is tudjuk kötni az adatokat. A forrásoknak ilyen módon történő jelölése meglehetősen szokatlan a magyar szótáriradalomban, hiszen általában valamilyen rövidítést alkalmaznak a források azonosítására. Itt azonban ez kivitelezhetetlen lett volna, hiszen olyan sok szerző nevét, mű címét és lelehelyét kellett volna rövidíteni, hogy azt igen dús „rövidítőfantáziával” is csak nehezen lehetett volna megoldani. Ráadásul a terjedelem sem lett volna ettől rövidebb, és az az olvasó, aki az adatok forrására is kíváncsi, így is könnyen megtalálhatja azt.

Ez a három rész tehát meglehetősen fontos segédeszköz a szótár használatában. Fel is lapozhatjuk ezeket könnyen, ha éppen az első kötet egyik szavának forrására és földrajzi elhelyezkedésére vagyunk kíváncsiak. De ha már a második vagy további kötetek szavaira vonatkozó ilyen adatokat keresünk, bizony kézbe kell venni az első vaskos kötetet is. Célszerű lett volna ezeket a részeket külön füzetben publikálni, miként azt Takács Lajos is szóvá tette 1981-es recenziójában (*Ethnographia*), s miként arra van is példa a nemzetközi gyakorlatban: egyebek mellett az ausztriai bajor-osztrák nyelvjárások szótárának vagy a Battaglia-féle monumentális olasz nagyszótárnak a forrásjegyzéke külön füzetben is megjelent.

A szócikkek egyik kötelező része a jelentés megadása. Itt annyi megszorítást kell tennünk, hogy az alaki tájszóknál, amelyeknek a jelentése teljesen azonos a köznyelvben megtalálható alakéval (pl. *csalán*, *petrezselyem* stb.), ez a rész elmarad. Más esetekben azonban mindig van jelentés – a kérdés pusztán az, hogy könnyen megtaláljuk-e? Mivel a jelentések egységére semmilyen jel (sem betű, sem pedig szimbólum) nem utal, meg kell találnunk az adatközlésben az utolsó kerek zárójeles egységet, amit követ a jelentés, vagy azt a félkövér virgulát vagy sorszámot, ami előtt állhat a jelentés. Talán elmondhatom magamról, hogy gyakorlott használója vagyok az ÚMTsz-nek, de a jelentések „kihalászása” bizony gyakran okoz (elviselhető) nehézséget.

4. A fentiekben említett kötelező részekon kívül számos más információt is tartalmazhatnak a szócikkek. Így például a jelentések után található példamondatok is, ha azok a szóban forgó jelentést bizonyítják. Gyakran nehéz helyzetben lehettek a szótár írói, szerkesztői, amikor el kellett dönteniük: kell-e példamondat, s ha igen, vajon kellően bizonyító erejű-e az idézett mondat. A *begyüremkedik* 'begyűrődik' esetében szerintem jó a példamondat: *Amint leűt, begyüremkedett a szoknyája széle*. Ezzel szemben a *babos* 'tarka fejű, pettyes,

foltos juh' esetében alig-alig van funkciója a példamondatnak: *Eriggy fogd meg aszt a babost*. Persze nehéz kérdés az, hogy legyenek-e a tájszótárakban példamondatok, s ha igen, milyenek. Erre vonatkozóan többen is állást foglaltak az utóbbi évtized dialektológiai szakirodalmában, l. például Hegedűs Attila (1996, 2002) és Kiss Jenő (1995, 2002) véleményét.

Ugyancsak fentebb említettem, hogy az ÚMTsz gazdag anyagot tartalmaz különféle állandósult szókapcsolatokból is. Ezek közül az értelmezett szókapcsolatok természetesen mindig annál a jelentésnél állnak, amelyekre a szókapcsolat vonatkozik. Például az *idő* szó 'időjárás' jelentésénél találhatjuk a következőket: *feltámad az idő* 'vihár kerekedik', *megnyersül az idő* 'esősre fordul az idő' és még sok-sok mást. Ugyancsak az egyes jelentésekhez kapcsolódnak a különféle szitkozódások (*Áldom disznó teremtette!* a *disznó* alatt), szójárások (*Nő igyunk ritkán, hanem nagyokat!* az *iszik* alatt) és szóláshasonlatok (*Mindég visz, mint a güzü* 'telhetetlenül gyűjt' a *güzü* alatt). A szólások (*jég van annak a hóna alatt* 'szívtelen, rideg') és közmondások (*Farkas a szőrét elhullatja, de a természetét megtartja.*) azonban a vezérszó szócikkének a végén (pontosabban az adatközlő rész végén) állnak, hiszen ezeket nem lehet egy-egy jelentéshez besorolni.

A szócikkeket igen gyakran zárja egy olyan rész, amely az adott címszóra vonatkozó különféle utalásokat tartalmaz. A félkövér kettős virgula után először a már többször emlegetett regionális szótárakra történik utalás, majd azokra az összetételekre, amelyekben a címszó utótagként áll, illetve azokra a címszavakra, amelyek alatt az adott tárgycímszó valamilyen frazeológiai egység részeként szerepel. Ezekon kívül egyrészt a szócikkeken belül az egyes jelentések végén, illetve a szócikkek legutolsó helyén állhatnak Vö.-vel bevezetett szavak: ezek utalnak azokra a szócikkekre, amelyekkel a tárgyszócikk valamilyen módon összefügg. Állíthatjuk, hogy ez a rész fontosságában alig marad el az adatközlő résztől, hiszen ennek segítségével nagyon pontosan felderíthetjük azokat a lényeges és mély lexikológiai összefüggéseket, amelyek az ÚMTsz egyes kötetének adatai között léteznek. Ezáltal is világossá válhat mindenki számára, hogy egy jó adatközlő szótár nem egymásra hajigált, így-úgy összeszerkesztett szavakból áll, hanem fáradtságos és pontos elemző munka eredménye.

5. Minden szótárnak, de az adatközlő jellegűeknek különösen fontos követelménye, hogy a szócikkek egységes szerkezetűek legyenek, s ez tipográfiai szempontból is látható legyen. Nos, az ÚMTsz a szócikkek szerkezeti egységességét tekintve kitűnő szótár, az egyes szócikkek tartalmi egységei jól elkülönülnek egymástól. Ezt azonban a tipográfia nem támogatja eléggé – különösen mai szemmel nézve nem. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a szótár az első kötet szerkesztésekor és kiadásakor teljesen illeszkedett a 35–40 évvel ezelőtti lexikográfiai-tipográfiai gyakorlathoz: elég ehhez kézbe venni bármilyen magyar,

német, olasz, angol, holland vagy bármilyen más szótárt. A fő szempont a tömör grafikai kép (hasáb) kialakítása volt, a hangsúly a szócikk belső tipográfiai tagolására esett. Ezt persze itt is megtaláljuk a félkövér számokkal, betűkkel és virgulákkal, különféle jelekkel és kurziválással, de nyilván könnyebb lenne a tájékozódás, ha a szócikkek fő tartalmi egységei bekezdéssel is elkülönülnének egymástól, nagyjából úgy (vagy még jobban), mint a TESz-ben (l. még ehhez a jelentésekről fentebb írtakat). Ez nyilván soha meg nem valósuló óhaj marad, két okból is. Egyrészt négy kötet már ilyen formában jelent meg, s az ötödik is így fog, mert – ez a második ok – többkötetes művek szerkesztési-tipográfiai elveit nem lehet (de legalábbis nem szokás) megváltoztatni még akkor sem, ha az egyes kötetek megjelenési ideje között hosszú évek telnek is el, lásd például a Grimm-féle német nagyszótárt, a Horvát akadémiai szótárt vagy az Erdélyi magyar szótörténeti tárat.

6. Az ÚMTsz megjelenésének több évtizedes elhúzódása miatt adódik a kérdés: vajon milyen lehet a szótárban feldolgozott adatok kronológiai értéke? A tájszótárak alapvetően szinkrón szótárak, bár esetükben a szinkrónia alsó határait máshol célszerű meghúzni (ha ez egyáltalán lehetséges). Tudjuk, hogy a nyelvjárások lexikális állománya általában archaikusabb, mint a köznyelvé, de nyilván az egyes nyelvjárásokon belül is van „életpályája” egy-egy szónak: ma is teljesen általános, elavulóban levő, már csak a passzív szókészletben fordul elő, csak bizonyos helyzetekhez kötődik stb. Ezeknek a jellemzőknek az ismeretében állapíthatjuk meg, hogy egy tájszótár anyaga a mindenkori jelenhez képest milyen korú szókészletet, illetve ezen keresztül milyen fogalomkészletet tartalmaz. Az ÚMTsz munkatársai ebből a szempontból rendkívül nehéz helyzetben voltak, több szempontból is. Egyrészt a gyűjtés hetven év anyagára terjedt ki – ez még a szókészlet esetében is a szinkrónia határait feszegeti. Másrészt a források általában vagy szinte sosem utalnak arra, hogy az anyaguk melyik korszakra érvényes. Ezek után természetesen az ÚMTsz sem tehetett mást: kénytelen-kelletlen eltekintett az ilyen jellemzők megadásától. Így azt mondhatjuk, hogy a szótár a 20. század első felében élt magyar parasztság szó- és kifejezőkészletét adja, tükrözve életmódját és kultúráját is. Tekintve, hogy az elmúlt néhány évtizedben a nyelvjárásokat is erős fogalmi-szókészletbeli változások érintették, az ÚMTsz címszavainak egy jelentős része a történeti szótári szóállományba csúszott át.

Mindez természetesen nem csökkenteni azokat a nyelvészeti értékeket, amelyek a szótárban fölhalmozódtak. Ezek között a lexémaszintre jellemző minden jelenségre százával (ezrével?) találhatunk példákat. Így a *hív* igénél a következő fonetikai változatokat: *hé, héj, hí, hij, híl, hin, hivu* – mind történeti, mind leíró fonetikai-fonológiai szempontból igen érdekes és értékes adatok. A morfológia területéről említhetem a különféle képzéseket: *borzé, borzi* ’borzas’, *borcsa* ’borocska’, *bezzegel* ’ingerel, piszkál valakit’, *ellábít* ’eloston; ellop’, *gyürköl*

'gyömöszöl' stb. Jelentéstani vizsgálatokhoz is bőven kínálnak anyagot az ÚMTsz szavai: *feladja magát* 'láthatóvá válik', *gatya* 'fatörzs elágazó része', *holdújság* 'az újhold megjelenésének ideje' stb. És természetesen a frazeológiai kutatásoknak is igen gazdag forrása lehet a szótár, mint arra fentebb már utaltam.

7. A szótár szóanyagának érthető módon igen sok néprajzi vonatkozása is van, s ezért nem véletlen, hogy a mű egyik lektora (Kázmér Miklós, Kiss Lajos és Szathmári István mellett) Balassa Iván volt. Az ÚMTsz etnográfiai jelentőségét emeli ki Gunda Béla az első kötetről a Magyar Nyelvőrben 1980-ban közzétett recenziójában, így én itt csak két szót említek: *csíramálé* 'kicsírázott és megtört búzából és kukoricalisztból készített édes lepényféle', *hadaró* 'a karikás ostor szíjfonatának a nyélhez kapcsolódó, vastag része'.

Az eddig írtakból talán kiviláglik, hogy az ÚMTsz nem pusztán nyelvjárási adatok ábécébe rendezett halmaza, hanem valóságos adatbázis – bár még nem abban az értelemben, ahogy azt manapság, a számítógépek világában értjük. Meggyőződésem, hogy (több más adatközlő nagy magyar szótárral együtt) az ÚMTsz-t feltétlenül elektronikus kódolt adatbázissá kellene átalakítani, mert nyelvészek, néprajztudósok, de akár írók, tanárok, a magyar népi művelődés iránt érdeklődők is így érhetnék el azt a rengeteg információt, amely ebben a korszakos tudományos és tudománytörténeti jelentőségű műben megtalálható.

Az Új magyar tájszótár – miként több más nagy lexikográfiai alkotás (pl. A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen vagy a készülő Akadémiai nagyszótár és még sok más) – hosszú ideje tartó kollektív munka eredménye, melyet a főszerkesztő és a szerkesztő neve fémjelez. Ez a szótár azonban nem jöhetett volna létre annak a több tucatnyi munkatársnak a tevékenysége nélkül, akik gyakran méltatlan körülmények között végezték a nagy figyelmet és kitaratást igénylő munkájukat. Közülük itt csak azoknak a nevét említem, akik az évekig tartó előkészítő munkálatokban, illetve az eddig megjelent négy kötetből legalább háromban akár szócikkíróként, akár más minőségben közreműködtek:

Balogh Éva Rózsa, Balogh Lajos, Bánki Judit, P. Eöry Vilma, Fiers Márta, Gyenese Ilona, Itzés Nóra, Jancsó Katalin, Kéthely Anna, Kiss Csilla, Kóródi Bence, Kovács Teréz, Lakatos Erika, R. Lovas Gizella, Marosi Annamária, S. Meggyes Klára, Cs. Nagy Lajos, Pírityi Mária, T. Somogyi Magda, Szabó Márta, Szathury Csabáné, Villó Ildikó, Vitányi Borbála, Völgyi Piroska.

Gerstner Károly

Irodalom

B. Lőrinczi Éva (1995), Kutatásfinanszírozás – alulnézetből. Magyar Tudomány 1995/5: 585–589.

- Hegedűs Attila (1996), Három tájszótárról. MNy 1996: 216–218.
Hegedűs Attila (2002), Változó szókészlet – változatlan tájszótárak. MNy 2002: 147–155.
Kiss Jenő (1995), Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. MNy 1995: 170–178.
Kiss Jenő (2002), Tájszótárírás és tájszótárak. Nyr 2002: 391–416.

Egy új modern magyar nyelvtörténetről

Magyar nyelvtörténet. Szerkesztette: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc.
Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 950 o., 6 térkép.

1. A magyar nyelv történetét egészében feldolgozó tankönyv, kézikönyv 36 évvel ezelőtt jelent meg Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán jóvoltából (Bárczi – Berrár – Benkő 1967), hacsak nem számítjuk az alapvetően más célú és jellegű, egyébként igen értékes, színes és a tudományos igényeknek is tökéletesen megfelelő, Bárczi Géza által írt áttekintést, mely „A magyar nyelv életrajza” címmel jelent meg (Bárczi 1963).

A magyar nyelvtörténet jelenlegi új feldolgozását és megjelentetését számos körülmény indokolta a hosszú évek elteltén kívül. Elég arra hivatkozni, hogy a nyelvtörténeti kutatások elmélyítését és gyorsítását az elmúlt évtizedekben megjelent olyan alapvető művek is serkentették, mint a TESz, a MSzFE az EWUng, a SzT, a különböző forráskiadványok megjelenése (a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvemlék-sorozata), a Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár kötetei (Jakab 1978–2002), a magyar finnugrisztikai kutatások előre haladta (l. Honti 1982, Rédei 2002, Csúcs – Honti – Salánki – Varga 1991 stb), s mindezek előtt kellett volna megemlítenünk a magyar nyelvtörténeti kutatások egyik legnagyobb vállalkozását: A magyar nyelv történeti nyelvtanát (Benkő 1991–95), melynek munkálataiban számos kitűnő kutató – többek közt a jelen tankönyv szerzőinek egy része – vett részt, de más, egyéni kutatóktól származó úgynevezett részmunkálatok is figyelmet érdemelnek (pl. az egyes Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek szerzői: a Bárczi, Benkő, D. Bartha, Berrár, Kniezsa által készített kismonográfiák, bár ezek már 1967 előtt megjelentek, vagy Benkő 1988 stb.).

Leginkább indokolható azonban e munka megjelentetése azzal, hogy a magyar nyelvtörténeti elméleti és forráselemző kutatások olyan jelentős mértékben fejlődtek mind volumenükben, mind színvonalukban, hogy már emiatt is fel kellett frissíteni, sőt váltani az évtizedek során mind szemléletükben, mind anyagukban „megállt”, de hosszú évtizedeken át kitűnő szolgálatot tett ún. egyetemi

tankönyvet (MNyT), illetve kézikönyveket, az egyetemi magyar nyelvészeti füzeteket (hangtörténetet, tótant, szókincset, szóképzést stb.).

Dicséret illeti tehát a szerkesztőket, Kiss Jenőt és Pusztai Ferencet, de a kitűnő szerzőgárdát is, mert igen jelentős, kiemelkedően fontos és nagyívű munkára vállalkoztak. Úgy vélem – s talán előre is bocsáthatom –, feladatukat valamennyien kitűnően oldották meg.

2. A kötet ugyancsak jelentős terjedelmű: 950 oldalt foglal magába. Lássuk kissé közelebbről a kötet felépítését, szerkezetét, tartalmi vonatkozásait!

2.1. A mű a Kiss Jenő által írt Általános kérdések címen a nyelvtörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalja (11–68). Bevezetése a nyelvtörténet szempontjából fontos fejezeteket tartalmaz, mint a szinkronia és diakronia értelmezésének, a korszakolásnak az elvi kérdéseit. Itt annyiban hoz újat a tankönyv, hogy az ómagyar kor korai és kései korszakának olykori említésén túl elkülöníti az 1772-től számított időszakon belül az újmagyar és az újabb magyar kort, így tehát a nyelvtörténetet egy napjainkig tartó folyamatként szemléli. Mivel csupán a magyar nyelv külön életének kezdeteitől tárgyalja a nyelvtörténetet, így érdeklődésén kívül marad az uráli, finnugor és ugor együttélés korszaka. A nyelvtörténet forrásai közé a nyelvemlékeket, a mai nyelvet, a rokon nyelveket, a régi magyar nyelvkönyveket (bár ezek is nyelvemlékek) és szerencsés módon, terminológiai újítással a kontaktusnyelveket sorolja. Mindenképpen szükségesnek tartotta Kiss Jenő, hogy a modern általános nyelvészeti kutatások ismeretének birtokában szóljon olyan kérdésekről, mint a nyelvi változások négyféle elméleti magyarázati lehetősége: újgrammatikus, strukturalista, transzformációs-generatív és szociolingvisztikai/pragmatikai szemlélet. Ez utóbbiak ugyan elsősorban a szinkrón kutatások terén divatosak, de a nyelvtörténeti változások egészére is kiterjeszthetők. Fontosnak vélem, hogy a nyelvrendszertani sajátágok figyelembe vételének és a társadalmi környezet nyelvre gyakorolt hatásának együttes szempontja az irányadó a történetiség vizsgálatában. Számos kérdés (a nyelvi változások lehetséges és szükséges volta, a nyelvi változások és a változatosság, a nyelvi újítás stb.) nyer új megvilágítást ebben a bevezetésben, de tizenhat más probléma is szóba kerül (miért változik a nyelv, mi változik a nyelvben, hol változik a nyelv stb.), amelyek élénk érdeklődésre tarthatnak számot a hallgatóság körében.

2.2. Kiss Jenő elméleti fejtegetései után a magyar nyelvtörténet korszakainak (ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és újabb magyar) sorrendjében dolgozzák fel a szerzők több nagyobb fejezetre osztva az anyagot: a helyesírástörténet, hangtörténet, morfématörténet, szókészlettörténet, szófajttörténet, szó-szerkezet-történet, mondattörténet és szövegtörténet kérdéseit. A kötetet végül Pusztai Ferencnek az említett korokhoz külön-külön nem kötődő jelentéstana (Szójelentés-történet 853–893) zárja. A szerzők komplex áttekintést adnak ko-

ronként elkülönítetten, azaz az egyes korokon belül külön-külön vizsgálják választott tematikájuknak megfelelően a jelenségeket. Az ősmagyaron, ómagyaron, középmagyaron, újmagyaron és az újabb magyaron belül a helyesírástörténetet, a rovásírást (Korompai Klára), a hangtörténetet (E. Abaffy Erzsébet), a morfématörténetet (Sárosi Zsófia), a szókészlet-történetet (Zsilinszky Éva), a szófaj-történetet (D. Máta Mária), a szó szerkezet-történetet (Horváth László), a mondat-történetet (Gallasy Magdolna, az összetett mondatokét Haader Lea) és a szöveg-történetet (Gallasy Magdolna) dolgozzák fel a szerzők. Ez a tárgyalásmód azzal indokolható a szerkesztők és a szerzők szerint, hogy egy koron belül együtt, egyazon „égbolt” alatt jelennek meg a nyelv valamennyi tartományának jelenségei és elemzése. Ez a módszer oktatásmetodikai szempontból, illetve a hallgatóság szemléletének alakítása szempontjából védhető, másrészt a szükségleteknek (tantervnek) megfelelően a tananyag szemeszterekre osztható. Logikailag is indokolható eljárás, a magam részéről azonban szintén fontosnak tartanám a fejlődési vonal megláttatását is, pl. az őmagyartól az újabb magyar korig, tehát kérdés, nem lett volna-e jobb megoldás az azonos tananyagrészeknek a korszakok egymásutánjában való kifejtése. Bár az is elképzelhető, hogy mint tanár például az egységes hangtörténeti vagy morfématörténeti stb. fejlődés megismertetése érdekében csak a hangtani vagy morfématikai részek korokon átívelő összekapcsolását tekinteném feladatommá, s elhagyhatnám az egyes korok más területeit (szófaj-történetet, mondat-történetet stb.). A tanítás során tehát mindkét lehetőség fennáll, hiszen az egyes területek a szerkesztők-szerzők jóvoltából egyrészt jól elkülönülnek egymástól, másrészt szervesen kapcsolódnak is egymáshoz.

2.3. Örvendetes, hogy a szerzők tudományos szakterületük kiváló kutatói és a jelekből ítélve tanárai is, az általuk írt könyvfejezetek ugyanis feltétlenül ezt tükrözik. Noha nyilván más-más habitusú, némileg más-más szemléletű kutatók, a szerkesztés jóvoltából, s a nyilván egyeztetett szerzői elvekből és módszerekből következően az olvasó, a (főiskolai, egyetemi) hallgató érdekeit és elvárásait is gondosan számba vették, sőt kéziratukat hallgatókkal, de kutatókkal is előzetesen véleményeztették. Ezért mondható el, hogy a munka rendkívül jól felépített, áttekinthető és a mindenkori témához igazodó, színes értekező prózában megírt tudományos kézikönyv, terjedelmes, de kítűnő felsőoktatási tankönyv.

2.4. A könyv nagy érdeme továbbá, hogy nem igényli az esetleges kisebb monográfiák párhuzamos használatát, mert a helyesírástörténettel kezdve a legmodernebb szövegtörténetig minden, a tanítás, sőt a kutatás szempontjából fontos területet felölel. A szerzők kiválasztása is nagy gondosságra vall.

2.5. Módszertani szempontból meggondolandó, nem lett volna-e jó egy-két különösen vitatott kérdés (a tövégi magánhangzók eltűnésének körülményei, veláris *i*, *-lak/-lek* igei személyrag, a tárgyas ragozású *látot* > *látod* alakulása, az ősi **-m* akkuzatívuszrag eltűnése, s a mai *-t* előzményének kialakulása, az össze-

tett mondatoknál a parataxis-hipotézis stb.) tárgyalása után felsorolt bibliográfiai adatoknál jelölni, melyik szerző milyen problémával foglalkozik az említett tanulmányban (mint ahogy a MNyT-ben is látható), mert ebben az esetben keresgélés nélkül, gyorsan kiválasztható lenne az éppen szükséges tanulmány.

3. Az egyes fejezetek megbízható képet, a mai kor színvonalán álló ismereteket nyújtanak a jelzett témakörökről.

3.1. A helyesírástörténetről ugyan aligha van írnivaló az ósmagyar korban, de azért a korabeli – akár más (kazár, héber) – írásbeliséggel való kapcsolat művelődéstörténeti szempontból némi figyelmet érdemelhet, s ugyanez mondható el a székely rovásírásról is. Igazán érdemi mondanivalót az ómagyar kor helyesírástörténetének kezdeteiről olvashatunk (a korai és kései ómagyar nyelvemlékek, a mással- és magánhangzók jelöléséről, a mellékjeles és mellékjel nélküli írásmódról) nagyszerű példaanyaggal és táblázatokkal kiegészítve (285–291). Örvedetes, hogy a korábbi kutatások által elhanyagolt, szövegtagolással kapcsolatos jelölések is előkerülnek. A középmagyar kor helyesírási problémái közül Korompai Klára joggal fordít figyelmet a misszilisek helyesírására, mivel ezzel ösztönözheti a hallgatót vagy kutatót ezen nyelvtörténeti forrás(ok) további kiaknázására. Bár a misszilisek helyesírása nem foglalható közös rendszerbe, tárgyalásuk mégis helyénvaló (580). Érdemi észrevétel, hogy párhuzam észlelhető a misszilisek és a kancelláriai helyesírás, illetve a mellékjel nélküli helyesírású kódexek között. A könyvnyomtatás elterjedése és az ehhez kapcsolódó helyesírástani kérdések rendszeres tárgyalásának komoly figyelmet szentel a szerző (korai magyar nyomtatványok, protestáns, katolikus helyesírás, valamint annak bemutatása, hogy miként jut szóhoz már ebben a korban a szóelemző elv; 589). Minden fejezetben találunk egy-egy érdekes észrevételt (a mai felkiáltójel pl. ebben a korban jelentkezik először stb.; 594). Az újmagyar korban a felvilágosodás idejének szellemi mozgalmai a magyar nyelvet a művelődés fejlesztésének központi kérdésévé teszik, így tehát joggal kerül a helyesírás a tudományos érdeklődés előterébe. Nagyon értékes áttekintést ad a szerző az akadémiai helyesírás előzményeiről, a helyesírás elveinek kialakulásáról (a kiejtés és a szóelemzés elvéről, a „jottista–ipszilonista háború” kérdéseiről (702–703), a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatáról (1832), melynek hangjelölési javaslatai – amint Korompay Klára rámutat – már nagyon közel állnak a maihoz. De érdeklődéssel olvasunk az újabb magyar kor helyesírási folyamatairól is, a *c*, illetve a *dz*, *dzs* hang maival egyező jelölésének kezdetéről, a nagyköjtjel meghonosításáról, illetve az 1954-es, 1984-es szabályzat elemzéséről. Igazán nagyszerű azonban a hangrendszer és a hangjelölési rendszer történeti összefüggéseinek a feltárása, illetve ezeknek táblázatos bemutatása (786–787).

3.2. A kötet kitűnő hangtörténeti fejezeteit E. Abaffy Erzsébet írta. Az ős- és ómagyar kor hangtörténetének máig nem tisztázott sok fontos kérdését

sikerült megoldania már korábbi tanulmányaiban is, itt pedig rendkívül alapos, átfogó, az összefüggésekre rámutató, perspektivikus összefoglalást találunk a különböző korok hangtörténeti jelenségeiről, változási irányairól. Minden kor elején megrajzolja a fonémarendszert, az ősmagyarnál feltétlenül támaszkodva a finnugor, illetve ugor (főleg Honti-féle) kutatásokra.

Gondot fordít a veláris *i* ősmagyar kori meglétének bizonyítására, majd defonologizálódására, eltűnésére az ómagyar korban, a *c* hanghelyettesítésére, a *p*, *t*, *k* > *b*, *d*, *g* fonologizálódására stb., a magán- és mássalhangzó-rendszer módosulására, a tendenciaszerű és az asszociációs hangváltozásokra, sőt ezek okaira. Az okok között a korábbiaknál nagyobb teret kap a hangsúly szerepének figyelembe vétele és újszerű a fonotaktikai szabályok figyelembe vétele is, vagy a nyelvjárások már korán megnyilvánult keveredésének változást okozó szerepe (107–112). Egyértelműen tisztázza a szavak fonológiai szerkezetét az ősmagyar kor elején, illetve a magán- és mássalhangzórendszer hasznos táblázatokkal is illusztrált módosulásait stb.

Igen változatos hangtani jelenségeket észlelünk az ómagyar kor elején, E. Abaffy Erzsébet sorra veszi a tendenciaszerű hangváltozásokat (a vokalizációt: β , γ , *l*); a képzés helyének eltolódását: β > *v*, χ > *h*, *dʒs* > *gy*, $\acute{\chi}$ > *j*; a mássalhangzók eltűnését, a palatalizációt (*lj*, *tj*, *dj*, *nj*, *n* > *ny*, *t* > *ty*) stb. Az ómagyar kor igen jelentős hangváltozások időszaka, éppen ezért üdvözölhető, hogy a szerző rendszerszerűen vázolja fel a magán- és mássalhangzó-változásokat, hangsúlyozva, hogy a korban hét mássalhangzó keletkezik (*c*, *zs*, *v*, *h*, *ty*, *gy*, *dz*). A magánhangzórendszer tulajdonképpen azonos marad az ősmagyar korival, de ez nem jelenti azt, hogy az egyes szavakon belül is változatlanság uralkodik, hiszen az ún. nagy magánhangzó-változási tendenciák (a veláris *e* módosulásai, a tővégi magánhangzók eltűnése, a labializáció, a nyíltabbá válás stb.) alaposan átformálják a magánhangzórendszeren belüli viszonyokat. (Igen súlyos sajtóhiba csúszott a 318. oldal alján levő táblázatba, ahol az *o* hang tévesen a veláris illabiális sorban kapott helyet.) Példás rendszerességgel kerülnek elő a hangváltozások egyéb esetei is: a nyúlás, a pótlónyúlás; ez utóbbinál a bibliográfiai adatok között célszerű lett volna megemlíteni Szilágyi N. Sándor nagyon is gondolatébresztő cikkét (1976: 126–136), a talán túlságosan is röviden tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia, a hiátus, a kettőshangzók, a szóvégek viselkedése s a szavak fonotaktikai jellemzőinek változásai stb. A tővégi magánhangzók eltűnését leíró részletek között talán nem lett volna papírpocsékolás, ha az általa most elvonásnak említett jelenségnél megemlíti – nem névhez kötötten –, hogy az ún. sorvadásos elmélettel szemben új szempont került elő a hangtörténetben, mely szerint a csonka tő (*szem*, *kéz* stb.) funkcionális morfológiai úton is létrejöhett (*szēm̃ + i* > *szēm̃j* > *szēm̃é* ~ *szēm̃i* > *szēm̃ē* ~ *szēm̃i* > *szēm* stb.). De nem kerülik el figyelmét a középmagyar kor mássalhangzórendszerének mó-

dosulásai (596–600), az új fonéma, a *dzs* megjelenése, az *l ~ ly ~ j* változatok kialakulása, az *n ~ ny* váltakozás, a *t, d, n, l +* palatális magánhangzó kapcsolatban a mássalhangzók jésítetté válása (599) és más ritkább esetek sem. A magánhangzóknál arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos labializációs folyamatok játszódhatnak le (*i > ü, ě > ő*), ez a labializáció azonban – figyelmeztet E. Abaffy Erzsébet – elválasztandó az ómagyar kori labializációtól. Megemlíti továbbá, hogy Debrecen városának 16. század végi jegyzőkönyveiben számos *ö-ző* forma bukkan fel, melyek erősen elütnek a korabeli debreceni *e-ző* nyelvjárástól. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Levéltár 16. századi jegyzőkönyvei hasonló jelenséget tükröznek, pedig itt is nyilván illabializáló (*e-ző*) beszélt nyelvi környezettel számolhatunk. Kiderül, hogy a középmagyar kor nyelve is meglehetősen tagolt volt (labiális, illabiális, nyíltabbá, zártabbá válási folyamatok is észlelhetők). Talán leginkább érdemes figyelni az *e > ě* nyíltabbá válásra, a hosszú magánhangzóknál jelentkező *ē > é* kettősségre, melynek esetleg olyan érdekes változásbeli előzményei is lehetnek, melyeket a vizsgálatok eddig még nem tisztáztak. A kutatás eredményét, illetve a középmagyar kori hangtani viszonyokat jól mutatja be az a táblázat, mely eléggé nem dicsérhető módon szemléletesen ábrázolja a középmagyar kor végi mássalhangzó-, illetve rövid- és hosszúmagánhangzó-rendszert (606, 609). Az új magyar kor már igen nagy hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvvel, de bizonyos hangtani jelenségek mégis említést érdemelnek (a *ly* eltűnése, a *dzs*-k számának szaporodása, és hogy a nyolc elemű: *u, o, a, ü, ő, i, ě, e* rövidmagánhangzó-rendszert csupán egyetlen tendenciaszerű hangváltozás érintette, a nyílt *e-zés*). A nyelvjárási változások bonyolult, de eléggé jól elkülöníthető magán- és mássalhangzótípusokat eredményeztek, melyeket igen szemléletesen tárgyal a szerző (713–718). Az új magyar kor már szinte alig hoz változásokat a magyar hangrendszerben. A legnagyobb változások – a kutatások szerint – a regionális köznyelvben jelentkeznek, ahol visszaszorulóban vannak a szembetűnő nyelvjárási sajátosságok (*i-zés, ő-zés, illabiális á-zás*).

3.3. A morfématörténet cím már önmagában is jelzi, hogy a Magyar nyelvtörténet nemcsak lényegében, hanem terminológiájában is csatlakozik ahhoz a paradigmaváltáshoz, amely a nemzetközi szinten eléggé általánosnak mondható. Így a nemzetközi tudomány vagy legalább az uráli nyelvtudomány vérkeringésébe talán könnyebben kapcsolódhat be a magyar nyelvtörténeti kutatás is. Ez természetesen nemcsak a morfématikára, hanem a többi területre nézve (szófajttörténet, szó szerkezet-történet, mondattörténet, szövegtörténet stb.) is igaz.

Nyilvánvaló, hogy a morfématörténeti részben tárgyalásra kerülő tematika igen szoros összefüggésben van a TNYt-nal, hiszen ezen fejezetek szerzője azonos az ottanival. A tankönyv azonban tömörebben, rövidebben tekint át az

egyek kérdésköröket, s részben módszertani szempontból is más elveket követ. A morfológia ebben a kézikönyvben szerencsésebb helyzetben van, ugyanis közvetlenül kapcsolódhat a megelőző hangtörténeti fejtegetésekhez. Ezért is találó, amikor Sárosi Zsófia azt írja, hogy „a történeti tőtan = hangtörténet, szóban elbeszélve” (129). Az ősmagyar kor kezdetén – mint tudjuk – a szótövek rövid magánhangzóra végződtek, de a szerző itt arra hívja fel a figyelmet, hogy a tövek korántsem őrződtek meg változatlanul, mivel már ebben a korban az egykori egyalakú tőnek akár három, sőt olykor négyféle alakja is lehetett attól függően, kapott-e toldalékot vagy sem. A tőrendszer másik ágán diftongusra végződő töveket is találunk, s vokalizálódásuk után olyan tövek jönnek létre, melyek tulajdonképpen máig megőrződtek (a *kapu* : *kapút* kivéve). A toldalékok vizsgálata során kellő mértékben támaszkodik a finnugor kutatások eredményeire (funkcióik, alaki jellemzőik számbavétele során), illetve számol a szuffixumok hasadásának lehetőségével is stb. Nagyon jó táblázatokkal segíti a szerző a végzések bemutatását. Gondol arra az általános nyelvészeti tételre is, hogy a szórend (SOV) bomlásával egyre nagyobb szükség van az alaki kitevők létrejöttére, hogy a mondatot alkotó szavak grammatikai funkciói egyértelműek legyenek. Az egykori uráli alapnyelvi analitikus mondatszerkezet helyén már az ősmagyar korban megindul a szintetikusabbá válás folyamata, mely az indoeurópaival szemben a mai napig jellemzője a finnugor nyelveknek, s így a magyaroknak is. A mű az eddigiekben nem mindig egyértelműen tisztázott kérdéseket tesz rendbe világos okfejtéssel (E/1 *-k*, *-lak/-lek*, E/2 *-l*, *-sz*, E/3 *-n*; *látot* > *látod* stb.). A *-lak/-lek* rag elemei etimológiai értelemben tisztázottak talán, de továbbra is homályban marad, honnan van az, hogy a *kérlek*, *várlak*-féle alakok (E/2. sz.) tárgyra mutatnak. Hasonló jelentéstani párhuzamosságot sehol a finnugor nyelvekben nem találunk (I. Kulonen 1993: 98). Arra is kitér a szerző, hogy a határozott és általános igeragozás kialakulása már az ősmagyarban megkezdődött. A vitás, nem megoldott kérdések exponálása szerencsés, hiszen a tárgy jelölt vagy jelöletlen volta, a finnugor **-m* akkuzatívusz eltűnése, illetve a *-t* magyarban való megjelenése – azonos funkcióban – valóban problematikus jelenség.

Az ősmagyar kori állapotok vizsgálata során a monofongusok szóvégi megrövidülésének a magyar tőrendszer változására gyakorolt hatását, illetve elsősorban a tővéghangzók eltűnésének következményeit vizsgálja. Nyomon követi továbbá a szuffixumok fejlődését, gazdagodását, a múlt és jövő idő formai elemeinek kialakulását, a ragváltozatok keletkezését stb.

Találónak tartjuk a raghasadás, képzőhasadás stb. kifejezéseket, mert így a szóhasadás mellé szervesen építhető be a nyelvtanba a toldalékok hasadása is (370).

A középmagyar kor morfológia történetének tárgyalása során megállapítja, hogy az ősmagyar kor végére, a középmagyar kor elejére kialakult a szótövek rendszere, mely tulajdonképpen megegyezik a maival. Legfeljebb az analó-

gia kiegyenlítő hatásával (611) számolhatunk olykor (*káve* : *kávė*).

Egyes képzők kihalása mellett – írja a szerző – új képzők (pl. *-aj/-ej*, *-dogál/-dėgél/-dögél* stb.), de különösen mozzanatos és gyakorító képzők keletkezésével találkozunk (a 17–18. században). Az *-nd*-s jövő idő (pl. *követendi*) aligha marad életben, s a múlt idők is egyszerűsödnek. S mint megjegyzi, egy-egy igen régi tőtípust (*bíró* : *bírák*, *idő* : *idén*) már csak a hagyomány tart életben (719), vagy igazában az sem.

Az új magyar korban az analógia jut leginkább szóhoz a tövek alakításában. A tőrendszeren belül – szinte természetes módon – egyszerűsödés figyelhető meg.

A tőtípusok életében az újabb magyar kor sem hozott újat, hacsak azt nem vesszük, amit a magyar helyesírási szabályzatok a maguk körében már korábban is jeleztek, hogy tudniillik az *ó ~ o*, *í ~ i*, *é ~ e* váltakozás egyes idegen szavakban szinte helyesírási szabállyá, s részben beszélt nyelvivé is vált (*periódus* : *periodikus*, *típus* : *típius*, *kolléga* : *kollegialitás* stb.). Ugyancsak rámutat bizonyos képzők (*i*) nagy divatjára, a *-nál/-nél* más ragok rovására (*-ban/-ben*, *-kor*) történő terjedésére, határozószók (*címén*, *esetében* stb.) névutóvá válására, a ragokkal kapcsolatos funkciómegoszlás kezdetére (*konyhában* – *konyhára*).

Általánosabb érvényű megjegyzést is tesz, amikor azon véleményének ad hangot, hogy a középmagyar kortól, az újmagyar kor kezdetétől az egységes köznyelv megeremtésére irányuló tudatos törekvések kezdődnek meg.

3.4. A szókészlet történet változásainak, jellemzőinek bemutatása nagyon árnyaltan jelenik meg, mivel azokat Zsilinszky Éva úgy veszi sorra, ahogy a szókészleti elemek az egyes nyelvtörténeti korokban nyelvünkbe behatoltak. Ez tehát egy kiegyensúlyozott, közvetlen kapcsolatot vázol fel a történeti-társadalmi és a nyelvi változások között. A szerző rendkívül alapos és pontos képet ad a szókészlet kialakulásáról, változásairól, az ősmagyaról kezdve az újabb magyar korig. Nem könnyű ezt az ívet részletekbe menően megrajzolni, de dicséretesen eleget tud tenni ennek a magas tudományos elvárásnak. Azt hiszem viszont, hogy az alapnyelvi eredetű szavak tárgyalása talán túlságosan is rövidre sikerült (mindössze tizenkilenc sor). Tisztában vagyunk azzal, hogy a finnugor tanulmányok során ez a szókincsrétég még előkerül, de a magyar szókészlet szempontjából egy-két érdekes dolog még talán említést érdemelt volna (pl. a finnugor és a belső keletkezésű szókincs gyakorisága a beszélt vagy az írott szövegekben).

A szókészlet tárgyalása igen alapos és körültekintő munkán alapul. Az ikerszavakat a szóösszetételeken belül, tulajdonképpen hagyományosan tárgyalja, noha – nézetünk szerint – lényeges különbség van a szóösszetételek és az ikerszavak között abban, hogy itt a két szó között semmilyen grammatikai viszony sincs, másrészt az ikerszavak egyik vagy mindkét tagja önállóan (jelentés nél-

küli) alak, harmadrészt a mellérendelő szóösszetételek tagjai vagy hasonló (azonos) vagy ellentétes (szembenálló) értelműek, ami természetesen egyáltalán nem mondható el az ikerszavakról.

Külön említést érdemel, hogy a szerző végre nemcsak a magyarba átvett jövevényszavakról szól, hanem az idegenbe átadott szókészleti elemekről is (190), és helyet biztosít valamennyi szóalkotási mód tárgyalásának. Ez a fejezet igen értékes része – akár művelődéstörténeti szempontból is – a tankönyvnek.

Az ó m a g y a r korra térve már bőséges példákkal tudja bemutatni a szerző a korabeli szókészlet valamennyi területét, szóalkotásmódjait stb. Örvendetes, hogy az idegen eredetű elemek tárgyalása során a személynevekről és a földrajzi nevekről is szól. Mint látjuk, már megjelennek a vándorszavak, a tükörszavak is. A k ö z é p m a g y a r ban tulajdonképpen hasonló tárgyalásmódot követ, szigorú rendben jelezve a magyarba került szavak sorát, a szóteremtéssel, szóalkotással keletkezett szókészleti elemeket. A szóalkotás körében – mint új jelenséget – a rag- és jelszilárdulást is említi. A szerző szerint az ú j m a g y a r kor azért is jelentős a szókészlettan szempontjából, mivel a kor kezdetére kialakult az írott nyelv köznyelvi változata, másrészt a nyelvújítás kori információáramlással járó nyelvi igény hatott a szókészlet növekedésére is. Az ú j a b b m a g y a r kor igazán új jelenségekkel nem rukkol elő, de a szerző néhány finom elemzése alapján kiderül, hogy növekszik a jelentéssűrítő szóösszetételek száma, és felgyorsult a szókészlet új elemeinek beépülése az összetétel-alkotásba (elsősorban a *drog* szó, vagy hozzátehetjük az *euro-*, *bio-* stb; a *gyorsír*-félék is tovább szaporodnak, és feltűnnek – nagyobb számban – az angol szavak is: *sort*, *stencil*, illetve *komputer*, *penicillin* stb.). A szavak jelentésszámának vizsgálata ilyen összefüggésben újszerű, hiszen éppolyan nagy szerepe van a nyelvi kommunikáció során, mint a szavaknak. Nagyon jól szemléltető táblázatokat találunk a jelentésszámok alakulásáról, eredet szerinti megoszlásáról stb. (812–814). Elismerést érdemel a szókészlet nyelvhasználat szerinti bemutatása is, mely a szociolingvisztikai szempont érvényesítéséhez visz közelebb. A nyelvjárási és a társadalmi változatok szókészletének elemzése mellett figyelmet érdemel továbbá a köznyelvi szókincs alakulásának nyomon követése.

3.5. A szófajttörténeti fejezetek nemcsak magyar, hanem finnugor (uráli), sőt általános nyelvészeti szempontból is értékesek. Sok olyan – a gondolkodás fejlődése és működése szempontjából is – érdekes és elméleti szempontból fontos kérdés merül fel vagy közvetlenül, vagy közvetetten ebben a fejezetben, amelyek okvetlenül érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek a fejezeteknek a szerzője, D. Máta Mária természetesen – amint írásából kiderül – tisztában van azzal a nemzetközi és finnugrisztikai elméleti háttérrel, amely nélkül a szófaji sajátosságok és jelenségek magyar nyelvtörténeti összefüggésben sem tárgyalhatók színvonalasan és eredményesen. Kiderül ez a tőle felhasznált, jelzett szak-

irodalomból is. A szerző az ősmagyarról rajzolja meg a szófajok kialakulását, fejlődését az újabb magyar korig. Foglalkozik a szófaji változással általában, a többszófajúsággal, új egyszófajúsággal, egyes szófajok (pl. névutók) szóértékének megszűnésével. A rokon nyelvi háttér segítségével tárgyalja az alapszófajokat (igenévszókat, igéket, igeneveket, névszókat), az ősmagyar kor eleji határozószókat, a szófajok (pl. a határozószók) ősmagyar kori változásait, a kettős szófajúságot stb. Rendkívül jó szemléltető táblázatokkal is kísért fejtegetéseket olvashatunk a különféle névmásokról, névutókról, kötőszókról, s az e korban kialakuló partikulákról. Az is dicséretes, hogy a megadott szakirodalom – mind a magyar, mind a nemzetközi – a lehetőségekhez képest teljes és rendkívül alapos, s azt is megjelöli, melyik szófaji kérdéssel foglalkozik a megadott forrás. Az ómagyar korban – fejti ki a szerző – a szófaji rendszerben több lényeges változás következett be (létrejönnek a névelők, bizonyos igenévfajták: *-andó/-endő*, *-val/-vel*, *-atta/-ette*, kiterjedtté vált a határozószók, igekötők, névutók, kötőszók, módosítószók és partikulák rendszere). A kettős szófajú ige-névszók visszaszorulnak. A határozószók körében fontos szerepet játszottak a szóösszetételek (*ittegyel*, *ittegyen*, *ottogyan*, *ottolyal*; *amott*, *emide*, *az hol* – *ahol* stb.) s részben a viszonyzószók. A középmagyar korban a szófaji rendszerben nagy változások már nem történnek, viszont egy új szófaj: a névutó-melléknév létrejöttére figyelmeztet D. Máta Mária. Számos érdekes nyelvi változási jelenségre is utal (az igenévszók száma apad, újabb ige-névszó párok csak ritkán keletkeznek, az igeneves szerkezetek helyére olykor mellékmondatok lépnek, szófajváltás pedig leginkább az igenevek körében megy végbe; 634). Kutatásai alapján az is kiderül, hogy a személyes névmások hangtani variánsai egységesülnek, bizonyos formák nyelvjárási szintre szorulnak (*mü*, *mink*, *tü*, *tik ü*, *ük* stb.). Részben ehhez kapcsolódik, hogy ebben a korban alakulnak ki a magázás során használt személyes névmások (*kend* ~ *ked*, *maga*; új személyes névmás: *jómagam*; az *engem* – *engemet* kettősség stb.). Az ekkor létrejövő névutó-melléknévek (*alatti*, *kívüli*) szófaji rendszerünk legújabb elemei. A középmagyar szófaji rendszer egész állapotáról, rendszeréről is jobbnál jobb, konkrét adatokkal illusztrált fejtegetéseket olvashatunk. Az újmagyar korban sem történnek lényeges változások a nyelvi rendszerben, de bizonyos formák mégis nagyobb gyakoriságra tesznek szert (pl. az *Isten adta* (*gyermek*), illetve a határozószóval is megtoldott *jár-t-om-ban*-félék). Érdekesség, hogy ebben az időben formálódik ki az *én* személyes névmás ún. szerénykedő használata (*csekélységem*, *szerénységem*; *ami engem illet*), s az udvarias megszólítás egyik szava lesz az *ön*, *önök*. Az újabb magyar kor szófaji állományában már szintén nem történnek lényeges változások, a fogalomjelölő szófajok állománya viszont jelentősen bővült (824). Bizonyos párhuzamos névmási formák közül többnyire az egyik válik általánossá (*réám*, *réád*, *réá* > *rám*, *rád*, *rá* vagy *bennök*, *nálok* > *bennük*, *náluk* stb.).

Kutatásainak értékes része, amikor kifejti, hogy ősi, legrégebb igekötőink (*be, meg, le* stb.) perfektiváló szerepe növekszik, sőt újabb igekötők (*agyon, abba* stb.) is lehetnek. Nélkülözhetetlenül fontos, igazi tanári vénára valló jó összefoglalást olvashatunk a szófajokról (828–830), teljesen világosan elkülönítve láthatjuk, melyek voltak az egyes korok nyelvtörténeti szempontból legfontosabb eseményei.

3.6. A *szó szerkezet-történet* című fejezeteket Horváth László írta meg. Az ősmagyar és más korból származó szintagmákat a közöttük levő viszony alapján – nézetünk szerint talán az egyetlen, elméleti szempontból elfogadható módon – három csoportba osztja: hozzárendelő, alárendelő és mellérendelő. Az egyes korokon belül az iménti sorrendben tárgyalja a szerkezeteket, mivel legfontosabbnak a hozzárendelő, azaz az egymással egyenrangú és egymást kölcsönösen feltételező formát tartja, majd az alá-, illetve mellérendelés következik. Az *alany mint az ige bővítménye* címen tárgyalt téma finnugor háttérre támaszkodik – nagyon helyesen –, de talán túlságosan is tömör, úgyhogy kissé bővebb és példákkal jobban illusztrált (egyetlen példa, a *fagy* szerepel ebben az összefüggésben) fejtegetés helyénvalóbb lett volna (238). A tárgyas, határozós és jelzős szerkezetek kifejlődésének rajza már bővebb, részletesebb és sokkal jobban érthető (239–245). A mellérendelő szerkezetek bemutatása – nézetem szerint – túlságosan rövidre sikerült.

Az *ó m a g y a r k o r i* szerkezetek tárgyalása alapos és kellőképpen részletes, az alany és az állítmány kifejező eszközeinek gazdagodása jól szemléltetett. Az is öröndetes, hogy az alany és állítmány különböző (alaki, határozottságbeli stb.) egyeztetései alapos bemutatásban részesülnek (pl. 434–436, 442 stb.), s az egész fejezet – beleértve a határozói és jelzős szerkezetek elemzését is (436–474) – igen jól megválogatott és „beszédesebb” példatárral büszkélkedhet. A *k ö z é p - m a g y a r k o r* ban a szintagmák szintjén – amint jelzi – nincs különösebb változás, legfeljebb nyelvhasználati változások volnának tetten érhetők, erre vonatkozó kutatások azonban nincsenek. Dicséretes módon figyelmet fordít a szerző a szemantikus határozókra, illetőleg az aszemantikus vonzatokra (s általában a vonzatok váltakozására, váltására, eltűnésére), s ezek végső soron új szempontok érvényesítését jelentik. Az *ú j m a g y a r k o r* nyelvi eseményeinek bemutatása igazi újdonsággal már nem szolgál, de két fontos dolgot, a középmagyartól való eltérést szövé tesz. Az egyik a köznyelv szerepével, jelentőségével kapcsolatos különbség, a másik a reformkor – sok vonatkozásban feltárt – nyelvi sajátosságainak számba vétele, illetve gyors nyelvi gazdagodásának értékelése. Ezekre – szerencsére – találunk példát a fejezetben (760–767). Az *ú j a b b m a g y a r k o r* első évtizedeinek nyelvi viszonyai ismertek, de – amint Horváth László mondja – nincsenek megfelelően feltárva (831), szemben a kor második félszázada nyelvi állapotának alaposabb ismertségével, nyelvi működésével, széleskörű kommunikációs szerepével.

3.7. A mondatörténet megírása nagy hiányt pótol, hiszen csak túlságosan régi – bár értékes – forrásművekre hivatkozhatunk (Berrár 1957, illetve a MNyT-nek szintén tőle származó mondattani része Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 389–485). Több rész tanulmány is megjelent, de elsősorban a TNyT eddig megjelent kötetei érdemelnek figyelmet, amelyek eredeti gyűjtéseken alapuló igen jelentős és meglehetősen nagy terjedelmű mondattani fejezeteket tartalmaznak (Benkő 1991/I: 585–751; 1995/II/2: 17–757), tankönyvként azonban szinte lehetetlen lenne őket használni.

Gallasy Magdolna és Haader Lea viszont gyakorlott kézzel és jó érzékkel vállalta a mondatörténet megírását (Haader Lea „csak” az összetett mondatokra összpontosított). Egyszerű mondat természetesen minden időben volt a magyarban, és kategóriája nem sokat változott az idők folyamán, de – amint Gallasy is kifejti – ez nem jelenti azt, hogy akár az ősmagyar korban is ne történtek volna változások az egyszerű mondat szerkezetében, a belső tagoltság és szerkesztettség tekintetében vagy akár az összetett mondat felé történő elmozdulás irányába. Az ősmagyar kori egyszerű mondat viszonylag gyakoribb és tömörebb szerkezetű volt, de – amint Gallasy megállapítja – éppúgy volt bővített és bővítetlen mondat is (251). Az ősmagyar mondat szórendje az SOV lehetett, amint arra a finnugor kutatások alapján rámutat (253), de hozzáteszi, hogy a szórend már az ősmagyarban variálódhatott (SVO). Helyesnek tartható, hogy a modalitás szempontjából is vizsgálja a mondattani sajátosságokat. Az pedig különösen fontos megjegyzés, hogy a szóbeliségnek (és a nem verbális közlésnek) is nagy volt a szerepe. Haader Lea világosan látja és fogalmazza meg, hogy a parataxis elmélete nem tartható. Ez azonban nem zárja ki azt – mondja –, hogy mindkét fajta mondatösszetételt a szöveg mondataiból származtassuk (260). Teljesen eredeti, új gondolata a szerzőnek, hogy „az összetett mondatok kialakulásának, valamint további változásainak menete elsősorban a grammatikalizációnak nevezett folyamatokkal jellemezhető: kategóriaváltásokkal az önállóbb szerkezetektől, elemektől a kevésbé önálló irányába. Ezek (...) az alábbi sémában foglalhatók össze: szöveg (diskurzus) > [szintaktizálódás >] szintaxis > [morfologizálódás >] morfológia” (260). A grammatikalizáció mellett – folytatja a szerző – az összetett mondatok változásait előidéző okok között szerepet játszottak az elliptikus folyamatok, a szimetriára való törekvés és az analógia (260–261). Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyarban és a rokon nyelvekben a korai nyelvtörténeti korokban az igeneves szerkezetek gyakorisága volt a meghatározó, az ún. alárendelő tartalmak kifejezését a mondat ragozott igéjéhez tartozó, bővítő igenevek képesek voltak ellátni. Kifejti továbbá, hogy a grammatikai eszközökkel is megkülönböztetett alárendelő tagmondategyüttesek szerveződése, kialakulása az ősmagyarban mehetett végbe. A szintaktikailag is jellemezhető alárendelő mondatok keletkezését igen

finom elemzésekkel vezeti le (uo.). Az alárendelő mondatok rendszerének táblázattal is illusztrált felvázolása teljesen megbízhatónak látszik, alapos, mély mondattani elemzéseken alapszik (265). Az ó m a g y a r k o r b a n – különösen annak első szakaszában – javában folytatódik az ősmagyarban kialakult mondat szerkezet belső kibontakozása. A szórend variálódási lehetőségei tágulnak, az ősinek mondható SOV elmozdul az SVO (VO) irányába. Sok fontos észrevétel fogalmazódik meg az egyszerű mondat kapcsán, főleg a mondatrészek szórendi helyére vonatkozóan (alany + állítmány, állítmány + alany, tárgy és ige stb.). Az egyszerű mondatok szerkezetében – amint erre finom elemzéseiben Gallasy Magdolna figyelmeztet – a korai ómagyar kortól gyakori a két kötött bővítmény szereplése. Konkrétan kimutatja, hogy az „alany – állítmány – tárgy” szórend sokkal gyakoribb az „alany – tárgy – állítmány” sorrendnél. A tárgyat is tartalmazó mondatokban a kései ómagyarban már az „alany – állítmány – tárgy” sorrendűek voltak többségben. Az összetett mondatok ómagyar kori rendszerét igen széles körűen, szép példaanyagon mutatja be Haader Lea, szinte mindennél többet tükröz a korai szövegmélekek (HB, KT, KTSz, ÓMS) alapján készített táblázat arról, hogy mely típusú mellékmondatok maradtak fenn ebből az időből (több típust említ: alanyi, állítmányi, tárgyi, célhatározói, jelzői, időhatározói, mód- és állapothatározói, fokhatározói, oksági viszonyú és feltételes; 501–502). Ezek az első, bő anyagon, alapos elméleti felkészültséggel leírt és jellemzett nyelvi sajátosságok a korabeli magyar mondatok rendszeréről (500–506). Az ómagyar kori mellérendelő mondatok kapcsán azt kell megemlíteni, hogy a szerző itt két változást észrevételez: a kötőszókészlet alakulását, másrészt a következtető és magyarázó mondatok változásait (551). Majd arról értekezik, hogy a k ö z é p m a g y a r k o r folyamán már az egyszerű mondat fő jellemzői nem változtak meg, változások a tagolásban, a modalitás szerinti mondatfajták jelölésében (kérdőjel, felkiáltójel) észlelhetők csupán. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a korstílus jegyei (pl. barokk) árnyalják az egyszerű mondat építkezését. Az összetett mondatokban az alaptaggal kapcsolatos változások észlelhetők (új lexémák, frazémák jelennek meg alaptagként: *beszél vmit, felnyomoz vmit* stb.). Jellemző lesz a kötőszók változása (l. pl. *mert* ’hogy’ ~ *hogy*), a palatális utalószó visszaszorulása. Feltűnik a beékelődött főmondatok felszaporodása, a sajátos jelentéstartalmú mondatokban a kötőszók módosulása látható, egyszerűsödik például a hasonlító mondatok kötőszóhasználata, a feltételesség fő kifejezője a *ha* kötőszó lesz, ez válik a leggyakoribbá. A mellérendelő mondatokban továbbra is szapora az aszindéton. Az egyes szerzők nyelvhasználatát – amint a szerző: Haader Lea rámutat (686) – sokszor már társadalmi helyzetük, vallási hovatartozásuk, azaz szociokulturális beágyazottságuk irányítja. Az ú j m a g y a r k o r során az egyszerű mondat – alapvonásait illetően – alig változik. A helyesírási rend viszont kialakult (mondathatárok jelölése, a moda-

litás szerinti megkülönböztetés stb.). Az összetett mondatok terén sincs igazi változás, a korábbiakhoz képest legfeljebb a használatukban vannak különbségek (a rövidsége, frappáns kifejezésre törekvés, az ismétlődés elkerülése).

Az újabb magyar kor lehetőséget teremtett arra, hogy a modern hangrögzítés révén kiterjeszthetők a vizsgálatok a mondatok intonációjára, ezek kommunikatív szerepére stb. A mondatok formálását az írott nyelvben már szigorú normák irányítják, ezt az iskola és a társadalom is elvárja. Vannak mondattani regionális különbségek is – amint arra Gallasy Magdolna is utal –, de ezek természetesen nem ma alakultak így, hanem ezeket főleg a beszélt nyelvi hagyomány formálta. A beszélt nyelv hatása az összetett mondatokban is észlelhető. A tagmondatsorrend vizsgálata során derül ki, hogy pl. a *hogy* kötőszós alárendelt mondatok gyakran az összetett mondat elejére kerülnek. A mondatátszövődéssel kapcsolatban azt fogalmazza meg, hogy bár korábban sem volt ismeretlen, de most mintha jelentős gyarapodást mutatna az írott nyelvben is.

3.8. A szövegtörténet egyetlen korábbi magyar nyelvtörténetben sem szerepelt még tananyagként, hiszen tudományos kutatások sem folytak ezen a területen. A szövegtannak mint tudományterületnek a szinkroniában való kifejlődése azonban ráterelte a figyelmet a mondatnál nagyobb nyelvi jelenségek, a szövegek vizsgálatára, kézenfekvőnek látszott tehát a szerzők számára, hogy a legrégebbi időtől kezdve, a diakrónia követelményeinek eleget téve felmérjék, milyen ősmagyar, ómagyar stb. szövegtörténeti jelenségek érhetők tetten a magyar nyelvi kultúrában, a magyar írásbeliségben stb. Az alapot természetesen már a TNYt-ben megtaláljuk (szöveggrammatika címen vö. Benkő 1991/I: 753–781; 1995/II/2: 759–834), ott azonban nem koronként elkülönítetten és nem az oktatás követelményeinek rendelték alá a téma tárgyalását. Meg ott természetesen szöveggrammatika a fejezetek címe, s nem szövegtörténet.

A szövegtörténet tehát a szövegjellemzők változásaival foglalkozik. Helyes, hogy tisztázza a szöveg tankönyvben használt fogalmát. A szöveg a szerző, Gallasy Magdolna szerint nyelvi, beszélt és írott változatú szövegfajtákban és szövegtípusokban létezik, és kommunikációs, pragmatikai kötöttségű (268). A szövegtörténet a szöveg diakrón megközelítését jelenti. Nézetem szerint itt természetesen inkább elméleti megfontolásokkal, eszmefuttatásokkal élhetünk, hiszen az ősmagyar nyelv korából egyetlen sor magyar szövegre vagy élőnyelvi megnyilatkozásra még utalás sincs, s a rekonstrukció lehetősége a legjobb esetben is minimális. Az ősmagyar korban legfeljebb egy esetleges elképzelt szöveg általános vonásairól, bizonyos szövegjellemzőiről lehet feltehető vagy sejthető gondolatokat megfogalmazni. Nyilván voltak élőszóbeli szövegfajták, rítusok, hiedelmek stb., de ezek formális elemeire nem tudunk igazán rámutatni. A magyarok csatakiáltása (*húí, húí*) az egyetlen közvetetten megőrződött szövegfajta (273), s hasonlókat a rokon nyelvekből – ebből a korból legalábbis – nem tudunk

felmutatni, legfeljebb egybevető szövegvizsgálattal lehetne feltevéseinket valószínűbbé tenni, hiszen sok szöveg eléggé régiesen megformálnak tűnik pl. a hantiban, manysiban stb., de a kalevalai dalok szövegei is igen archaikusak. Az ómagyar kor már rendelkezik szövegekkel, s a szövegmondatok belső szerkezete és a mondatkapcsolódások már nyomon követhetők, de több bizonytalanság is észlelhető. A mondathatárok és a kapcsolódások jelöltsége fokozódik ugyan, de korántsem olyan mértékben, hogy ezek az átmenetiségek ne lennének jellemzők. Igen jó áttekintést olvashatunk a nem folytatásos, a tagolatlan szövegmondat változásairól, a folytatásos szövegmondat és a kötőszóhasználat alakulásáról, a szövegszerkezetről és a ritmikai kohézióról (562–568). Alapos, finom szövegelemzések alapján kialakul bennünk egy kép az ómagyar szövegek jellegéről, szövegjellemzőiről. Ilyen vizsgálatok a finnugor nyelvészetben (pl. finn, észt stb.) – tudomásom szerint – nem találhatók, márcsak azért sem, mert összefüggő anyanyelvi szövegemlékekkel ebből az időből (10–14. század) nem rendelkeznek. A középmagyar korból nem állnak rendelkezésünkre szövegtörténeti kutatások, de mivel mondat- és stílustörténeti vizsgálatok vannak, ezek alapján bizonyos következtetések levonhatók. Ami viszont konkrétum, hogy ebből a korból vannak már tudományos szövegeink. Főleg jogi, aritmetikai, orvosi, botanikai, történeti, földrajzi és nyelvtani munkák jönnek létre, ezek képviselik azt a szövegalkotási módot – írja Gallasy Magdolna –, mellyel a tudós emberek szólni tudnak a szakmabeliekhez és a kívülállókhoz. Megjelenik tehát a magyar tudományos stílus. Az újmagyar kor igen nagy változásokat hozott – fejt ki a szerző. Ez pedig összefügg a felvilágosodás és a reformkor szellemi mozgalmával, a magyar nyelvhasználatnak és a magyar nyelvű kultúrának a kiteljesedésével, az irodalmi és a köznyelv történetében bekövetkezett változásokkal. Általában a publikálás, a nyomtatott művek hatalmas méretű szaporodása formálja a fejlődő köz- és irodalmi nyelvet, a nyelvhasználatot. A különféle műfajok megjelenése, naplók, hírlapírás, irodalmi igényű levelezés stb. valamennyien a szövegtörténet megtestesítői. Egyetérthetünk azzal, hogy az újabb magyar kor tulajdonképpen az informatika kora, ez pedig nagy változást idéz elő a nyelvhasználatban, elsősorban a szövegek körében. Új típusú szövegek keletkeznek, számolnunk kell a médiumok további hatásával is, a kommunikációs formák megváltozásával, újak belépésével (SMS, mobiltelefon stb.). A tankönyv rávilágít arra, hogy átalakulóban van az írott formájú beszélt nyelv stb. Új jelenségek tűnnek fel a nyelvváltozatokban, s az elektronikus technika hatása a szövegszerkezetre is erőteljesebb lehet a jövőben.

4. A könyv végén Pusztai Ferenc hasznos, értékes és érdekes összefoglalóját olvashatjuk a szójelentés-történet egész problematikájáról (851–893). Ő azonban nem az egyes korszakok egymásutánjában tekinti át a szójelentést, hanem

összefoglalóan szól a jelentésváltozások külső és belső okairól, a motiváció megváltozásáról, a műveltségváltások, a tabuk és a magatartási szabályok jelentésváltozást elindító szerepéről, illetve a jelentésváltozások típusairól. A könyvnek ez a része is nagy hiányt pótol, tudniillik a szójelentéstan tankönyvszerű, átfogó, világos összefoglalása ilyen sok szempontúan nem található meg máshol. A terjedelemhez képest különösen örvendetes, hogy számtalan fontos kérdést tárgyal, nemegyszer új megvilágításba helyezve (pl. az egy- és többalakú, egy- és többjelentésű szavak, névátvitel, jelentésátvitel stb.). A mezőkapcsolatok, a szóhangulat változásai, a szófajváltás okozta jelentésváltozások vagy a konkrét–absztrakt, illetve absztrakt–konkrét fejlődés tárgyalása feltétlenül elismerést érdemel. Talán nem ártott volna mégis – Hajdú Mihály értékes, fontos kutatásai ellenére is – szólni két-három oldalon a tulajdonnevek jelentéstörténetéről, illetve a nevek jelentésproblematikájáról is, mivel ez általában érdeklődésre tart számot a hallgatók körében.

5. A kötetet igen alapos válogatott irodalom zárja, valamint a források és a rövidítések felsorolása. A tárgymutató különösen fontos, hiszen egy igen terjedelmes könyvről van szó, az eligazodás miatt tehát nélkülözhetetlen ez a rész. A nagyon szép térképek a könyv legvégén segítenek a nyelvi-nyelvtörténeti tájékozódásban.

Ezt az ismertetést nem az egyes korok szerint állítottuk össze, hanem a témakörök korokon átívelő összefüggéseit vettük sorra. Ezzel azonban nem azt a látszatot akarjuk kelteni, mintha a tankönyvnek is ezt a beosztást, felépítést kellett volna követnie.

6. Egészében véve nagy hiányt pótol a hatalmas, elismerésre méltó alaposággal és nagy elméleti megalapozottsággal megírt modern magyar nyelvtörténet. A szerzők valamennyien kiváló ismerői, kutatói és tanárai az általuk választott témakörnek. Jól ismerik szakterületük nemzetközi, finnugor (uráli) szakirodalmi hátterét is, imponáló elméleti és tudomány módszertani, illetve oktatásdidaktikai magabiztossággal igazodnak el az olykor bonyolult kérdésekben is, s ami ennél fontosabb, úgy látom, avatottan képesek eligazítani a nyelvtörténet aktuális kérdéseiben az egyetemi/főiskolai hallgatóságot vagy más érdeklődőket, sőt igen sok helyen az oktatók és a kutatók számára is segíthetnek az eligazodásban, esetleg sugallnak szemléletalakítást, további elmélyülésre való késztetést vagy akár szemléletváltást is. Az egész magyar nyelvtörténetnek kiváló összefoglalása ez a mű.

A szerkesztőknek és szerzőknek a legnagyobb elismeréssel gratulálunk és köszönjük a jelentős munkát, az odaadást, a vállalást és annak magas szintű teljesítését.

Nyirkos István

Irodalom

- Bárcki Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest. Reprint 1996: Custos Kiadó, Budapest.
- Bárcki Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. = MNyT
- Benkő Loránd (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991–1995), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I–II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TNyT
- Berrár Jolán (1957), *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit (1991), *Statistik der uralschen Lautentsprechungen*. Linguistica series B. Documenta. 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László (szerk.) (1978–2002), *Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 1–10*. Debrecen.
- Kulonen, Ulla-Maija (1993), *Johdatus unkarin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Szabó T. Attila (1993–1997), *Erdélyi szótörténeti tár*. I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1975–1984. V–IX. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1997. = SzT
- Szilágyi N. Sándor (1976), *Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése*. NyIrK 20: 126–136.

Jukka Mäkisalo: Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds

University of Joensuu, Joensuu. 2000. 179. o.

Jukka Mäkisalo műve – mely egyben doktori disszertációja is – egy bevezető tanulmányból és öt cikkből áll: ezek közül az első kettő tisztán nyelvészeti (grammatikai, leíró), a maradék három pszicholingvisztikai tárgyú. A bevezetőben Mäkisalo a tiszta nyelvészet („autonomous linguistics”) és a pszicholingvisztika kapcsolatát vizsgálva azt állapítja meg, hogy az utóbbi nem lehet meg az előbbi nélkül, míg ez fordítva nem igaz: a nyelvtan (adott esetben a generatív nyelvtan) leíróképessége önmagán áll vagy bukik, nem szükséges az érvényességét kívülről (pl. a mentális folyamatokkal) igazolni. Ilyen értelemben Mäkisalo munkája inkább pszicholingvisztikai, hiszen a leíró nyelvtani műben nem lenne helye pszicholingvisztikai vizsgálatnak, és a könyv felépítése is arra utal, hogy a

leíró és elméleti nyelvészeti részek a leírt pszicholingvisztikai vizsgálatokhoz nyújtanak elméleti háttérrel. A recenzensnek azonban az a benyomása, hogy a leíró-elméleti megfigyelések nemcsak terjedelmükben, hanem jelentőségükben is felülmúlják a pszicholingvisztikai vizsgálatokat.

A bevezetőben a tiszta nyelvészet és a pszicholingvisztika kapcsolatáról szóló elmélkedés után Mäkisalo azokra a kérdésekre tér ki, amelyeket külön cikkekben vizsgál. Az első ilyen kérdés az összetétel helye a nyelvtanban: a lexikonban vagy a szintaxisban. Spencert idézve rámutat, hogy a probléma alapja a „szó” fogalmának tisztázatlansága. Abban általában egyetértés mutatkozik, hogy a szóösszetétel semmiképpen sem tartozik a morfológia magjához. Ryder pedig arra mutat rá, hogy a lexikont és a nyelvtant nem lehet élesen elválasztani egymástól. Elterjedt az a felfogás is, hogy a morfológia megoszlik a lexikon és a nyelvtan között, de van egy figyelemreméltó kérdés, mely a generatív nyelvten alapjait feszegeti: mi akadályozza meg, hogy a szintaxis belépjen a lexikonba, ha nem maga a morfológia fogalma?

Két érv szól az összetételek lexikonba sorolása mellett: az egyik a sajátos jelentés, de sajátos jelentésű idiómák is vannak, így ezt a feltételezést el kell vetnünk; a másik a hangsúly. A szintaxisba sorolás mellett szól, hogy az összetételek ugyanúgy több szóból állnak, mint a szintaktikai szerkezetek; a produktív, szabályos összetételi módok a tagok elemzésére kényszerítenek minket; vannak olyan összetételek, melyek nagyon közel állnak hasonló szintaktikai szerkezetekhez (*atom bomb* – *atomic bomb*); a deverbális összetételekben világos összefüggés van a tagok szemantikai viszonya és az utótag igeövének argumentumszerkezete között; az endocentrikus összetételekben a tagok sorrendje megegyezik a szintaktikai szerkezetekben megfigyelhető sorrenddel (pl. a franciában – szemben az angollal vagy a finnel – a fej áll elől).

A következőkben röviden kitér a produktivitás kérdésére, és megállapítja, hogy legcélszerűbb az összetételek morfológiai felépítése alapján felállított típusok produktivitását vizsgálni. Baayen egy adott forma produktivitásának mérésére azt javasolja, hogy egy nagy korpuszban osszuk el az adott formájú hapax legomenonok számát az összes ilyen formájú alak számával. A finben az összetételek produktivitása igen magas, mert egy nagy, napilapok szövegeiből álló korpuszban az összetételek 58%-a csak egyszer fordul elő. (A recenzens számára ez a mérési módszer egyáltalán nem meggyőző, hiszen nem csak alkalmi neologizmusok fordulhatnak elő hapax legomenonként, hanem ritkán használt ősrégi formák is – másfelől a neologizmusok gyakran válnak divatossá, gyakran használttá, de egy alkalmi forma is felbukkanhat többször ugyanabban a szövegben.)

A finben a nominális (tő-) és deverbális (szintetikus) összetétel közötti különbség még markánsabb, mint általában más nyelvekben: az utóbbiban nem csak a tagok szemantikai határozható meg világosabban, de az előtagot geniti-

vusraggal kell ellátni. A két típus között átfedés van, pl. *koti + hoito* 'otthon + gondozás = házi gondozás', *kodin + hoito* 'otthon-Gen + gondozás = háztartás'. A nominális összetételeknél is lehetséges mind a nominativusi, mind a genitivusi előtag, tendenciaszerű különbség van jelentéseik között.

Egy harmadik típusú előtag is előfordul a finnben, a mássalhangzós tö.¹ Mä-kisalo amellett érvel, hogy a mássalhangzós tö nemcsak összetételekben fordulhat elő, és a következő példát hozza: *talon uudenväriseksi maalamis-ope-raatio* 'ház-Gen új-Gen + színű + Tra fest-Inf3² művelet = művelet a ház új színűre festésére', melynek jelentése teljesen megegyezik a *talon uudenväriseksi maalamisen operaatio* jelentésével (a formai különbség annyi, hogy a festés itt nem mássalhangzós töként, hanem genitivusban áll), és egyikük sem felel meg az összetételekre vonatkozó kritériumoknak (l. lejjebb).

A bevezető végén a szerző az általa végzett kísérleteket, azok előzményeit, elméleti háttérét és eredményeit ismerteti, ezekre az egyes cikkek tárgyalásakor térünk ki. Az első cikk (To what extent compounds are morphological? A review of problems in linguistic theories, 29–60) tudománytörténeti áttekintés, mely azt vizsgálja, hogy a(z) amerikai strukturalista és a generatív nyelvtudomány története során mikor hol helyezték el a szóösszetételt a lexikon, a morfológia és a szintaxis között.

Bloomfield a nyelvtant két részre osztotta: a morfológiára, mely szavakat épít, és szintaxisra, amely ezekből épít frázisokat. Mivel a kettő határa a szó fogalmától függ, az összetételt határesetnek nevezte. Marchand a „syntactical compound” terminust azokra az összetételekre használta, melyek lexikalizációval keletkeztek szintaktikai szerkezetekből (pl. *father-in-law*). A bloomfieldi koncepcióban a lexikon az idioszinkretikus elemeket tartalmazza, ezért az összetételek nagy része, mivel jelentésük nem megjósolható, a lexikonba kerül. Nehéz azonban megérteni, hogy lehet a lexikon ilyen hatalmas, ha nincs semmiféle belső struktúrája. A generatív grammatika éppen ezért feltételezi, hogy a lexikonon belül is vannak (a nyelvtani szabályokhoz hasonló) szabályok.

Chomsky standard elméletében alig létezett morfológia. A szóalakok (ideértve az inflexiót, a képzést és az összetételt is) a szintaxishoz tartoztak, mivel a nyelvtan a mondatok morfémaszerkezetét írta le. Az *Aspects of Theory of Syntax*-ban (1965) Chomsky egyértelműen szintaktikainak látta az összetételt. De már korábban, 1960-ban megjelent Robert Lees *The Grammar of English Nominalizations* című műve, melyben – az ST-re jellemzően – azt állította, hogy az

¹ Nem minden névszónak van mássalhangzós töve, és amelyeknek van, azok közül sem mindegyik fordul(hat) elő mássalhangzós töként az előtagban.

² Tra – transitívus; Inf3 – 3. infinitívus (valójában a *-minen*, amely leginkább a magyar *-As*-nak felel meg: valószínűleg sajtóhiba, mert máshol a hasonló szerkezetet Inf3 + DN-nek jelöli, ahol a DN névszóképzőt jelent).

összetételek transzformációval, mögöttes mondatokból jönnek létre. Az összetételeket szintaktikai kifejezésekkel írta le, így pl. a *girlfriend* alany-állítmányi összetétel, mert a *The friend is a girl* mondatból jön létre. Az elméletnek erőssége volt, hogy meg tudta magyarázni bizonyos összetételek többértelműségét (pl. a *snake poison* különböző jelentéseit a *The snake has poison*, *The poison is for the snake* stb. mögöttes mondatokkal). Az elmélet fő gyengéje az volt, hogy nem tudott megfogalmazni olyan korlátozásokat, melyek megsabták volna, milyen elemeket lehet törölni a kiinduló mondatokból. A standard elméletet Chomsky a *Remarks on Nominalization* című cikkében (1970) kezdte módosítani. A módosítás melletti fő érv az volt, hogy amikor egy igéből névszót (igenevet) képzünk, az igére jellemző kapcsolatok megmaradnak (*Tom gave a book to Harriet.* → *Tom's giving/gift a book (to Harriet)*). Chomsky ebből arra következtet, hogy a kapcsolatokra vonatkozó információknak redundanciaszabályokként már a lexikonban meg kell lenniük. A lexikális fejből projekciók indulnak ki, és a különböző lexikális kategóriájú frázisok felépítése hasonló. A képzéseket többé nem lehetett transzformációval leírni.

Roepel és Siegel voltak az elsők (1978-ban), akik először megkülönböztették a nominális és a szintetikus összetételeket: észrevették, hogy vannak összetételek, melyekben a fej alapját alkotó ige kormányozza a tagok kapcsolatát, ezért az ige szintaktikai viselkedését lexikális szinten be kell építeni az ilyen összetételekbe.

Mäkisalo előbb a nominális összetételekre vonatkozó elméleteket tekinti át, mert a frázisstruktúra-nyelvtanban az összetételek leírása elsősorban a tagok szintaktikai kategóriájára (szófajára) épül, és a deverbális utótagú összetételek esetében is időnként kétséges az ige argumentumstruktúrájának a szerepe. Megemlíti Chomsky és Halle (1968) összetételihangsúly-szabályát (Compound Stress Rule), Selkirk (1982) közvetlen generáló szabályait ($N > \{N, A, V, P\}$; $N; A > \{N, A, P\}$; $A; V > P V$), ill. ezzel kapcsolatban a tőelvonás (back-formation) problémáját.

A következő nagy elméleti kihívást a lexikális fonológia, pontosabban Allen Extended Ordering Hypothesis-e hozta: eszerint a szavak fonológiai-morfológiai megformálása különböző szinteken megy végbe (az első két szinten együtt képzés és a rendhagyó inflexió – a két szintet a hangsúlykiosztás választja el egymástól –, az összetétel, végül a szabályos inflexió), és a későbbi szintekről már nem lehet visszatérni az előzőekre. Jellemző például, hogy a összetételi előtagként a pluralia tantumok is egyes számban állnak: *trousers*, de *trouser-leg*, *scissors*, de *scissor-handle* stb. Más esetekben azonban, úgy tűnik, többes számban áll az előtag: *craftsman*, *swordsman* – ezekben az esetekben azonban másról lehet szó, hiszen a jelentés nem utal semmiféle többesre. Az olaszban azonban van olyan példa, amikor a többesjel az összetétel közepén jelenik meg: *cap-i-stazione* 'állomásfőnökök'.

A finnben a nominális összetételek előtagja gyakran genitívusban áll: *aallon* + *harja* 'hullám-Gen + tető: hullámtető', *koiran* + *koppi* 'kutya-Gen + kunyhó: kutyaház', *rotan* + *myrkky* 'patkány-Gen + méreg: patkányméreg', *kissan* + *kello* 'macska-Gen + harang: virágfajta'. Mint a példák mutatják, a tagok közötti jelentésviszony többféle lehet. A genitívus produktív³, a hangsúly egyértelműen összetételnek mutatja a szerkezetet, és az előtag általános olvasatú, szemben a birtokos szerkezettel. A finnen kívül más nyelvek is azt bizonyítják, hogy az EOH nem tartható.

Az utóbbi idők generatív grammatikája elsősorban a szintetikus összetételekkel foglalkozott. A legfontosabb kérdés az, hogy hol húzzuk meg a határt a nominális és a szintetikus összetételek között. Nem állíthatjuk, hogy mindegyik deverbális fejű összetétel szintetikus, legalábbis abban az értelemben, hogy az előtag és az utótag szemantikai viszonyát az utótagban található igető jelentése határozza meg⁴. A kétféle összetétel között nincs sem szerkezeti, sem szófaji különbség, amely első ránézésre eldönthetővé tenné a kérdést. Az egyes nyelvészek nézetei abban a tekintetben is különböznek, hogy milyen deverbális utótagú szerkezeteket tekintenek szintetikusnak (a *truck driver*, *truck driving* típusokat mindenki, a *hand-made* típust a többség, a *slum clearance*, *machine-readable* típusokat viszont kevesen).

Selkirk (1982) A First Order Projection Principle bevezetésével szűkítette le a szintaktikai összetételek körét. Eszerint egy lexikai kategória minden nem-alanyi argumentumát ki kell elégíteni az első projekciójában. Híres példája a *tree eater*, mely szerinte kétféleképpen interpretálható: 'one who eats trees', ill. 'one who eats in a tree'. Ezek közül azonban csak az első jelentésben lehet szintetikus, mert a második jelentésben nem elégíti ki az argumentumstruktúrát. A *[[*eater*]_{N1} [[*of*]_P [*pasta*]_{N2}]_{PP}]_{N'} [*in trees*]_{PP}]_{NP} szerkezet pedig azért helytelen, mert az N'-n, azaz az *eater* első projekcióján kívül már nem él az argumentumszerkezet.

Lieber (1983) egyszerűen a konstituensszerkezet alapján különbözteti meg a nominális és szintetikus összetételeket. Lieber szerint az argumentumszerkezet képes arra, hogy átszivárogon (*percolate*) egy domináló csomópontba, de csak akkor, ha annak szintaktikai kategóriája megegyezik (azaz ige). Éppen ezért szerinte a *truck driver* szerkezete nem lehet [[*truck*]_N[[*drive*]_V[*er*]_N]_N]_{N'}, mert

³ A többes genitívusban álló előtagok egyes esetekben olyan formában jelennek meg, amelyben önállóan nem: pl. *opettajain* + *huone* 'tanár-plGen + szoba: tanári szoba' (önállóan: *opettajien*), *nuoriso* + *asioin* + *keskus* 'ifjúság + dolog-plGen + központ: ifjúságügyi központ' (önállóan: *asioiden* ~ *asioitten*). Ezek az esetek azonban ritkák, és általában lexikalizálódtak. Úgy tűnik azonban, hogy Mäkisalo nem csak ebben a vonatkozásban, hanem egyébként sem foglalkozik a többes genitívusban álló előtagokkal.

⁴ Valójában azonban gyakran szinonimaként használják deverbális, ill. szintetikus összetétel terminusokat.

a *driver* mint főnév nem örökölheti a *drive* argumentumszerkezetét, ezért az összetétel szerkezete csak [[[*truck*]_N [*drive*]_V]_V [*er*]_N]_N lehet. Érvelésében nincs tekintettel arra, hogy *truck drive* ige nem létezik.

Grimshaw (1990) Hale ötlete alapján az ige argumentumstruktúrájának struktúráltabb leírását adta. Szerinte az argumentumoknak előre meghatározott hierarchiájuk van, és a legprominensebb, az ágens a külső. Az összetételi előtagban csak a legbelső argumentum jelenhet meg. Azokban az esetekben, amikor az alany jelenik meg előtagként (*dog bite*, *bee sting*, *rainfall*, *bus stop*), nominális összetételről van szó. Az angolban az *-ing*-képzős alakok tipikusan szintetikus, míg a zéróképzős alakok tipikusan nominális összetételek.

A finnben az ágens is kielégítheti előtagként az argumentumszerkezetet, pl. *linnun + laulu* 'madár-Gen + énekel-DN: madárdal', még hozzá eseményjelentésben is ('a madár éneklése'). A genitivus ragja jelenik meg a tárgyi előtagként is: *palkan + maksu* 'fizetés-Gen + fizet + DN: (bér(ki))fizetés'. A genitivus jelenik meg a frázison belüli argumentumkitöltés esetében is: *Jaanan hiihtäminen* 'Jaana-Gen síelés: Jaana síelése', *auton ostaminen* 'autó-Gen vásárlás: (az) autó (meg)vásárlása'. Kérdés az, hogy vajon a szintaxisban megjelenő esetjelölés hathat-e az összetételben belüli esetjelölésre anélkül, hogy az is a szintaxisban foglalna helyet...

Ha a finnben egy szintetikus összetétel egy újabb összetétel feje lesz, csak nominális összetétel jöhet létre: *työn + tekijä* 'munka-Gen + csinál-DN: dolgozó', *avain + työntekijä* 'kulcs + dolgozó: ?kulcsipari dolgozó', *apteeki + työntekijä* 'patika + dolgozó: patikai dolgozó'. Mindez azt jelenti, hogy a többtagú összetételek csak akkor lehetnek szintetikusak, ha a jobb oldalukon ágaznak el. Mivel két argumentum egyszerre nem tölthető ki az előtagban, a finn *yhdistys + kirja + lahjoitus* 'egyesület + könyv + adományoz-DN' nem lehet 'az egyesület könyvadományozása', sem 'könyvadományozás egy egyesületnek', hanem csak 'egy egyesületi könyv adományozása'.

Végül a cikk nem ad egyértelmű választ a címben feltett kérdésre: legfőbb tanulsága éppen az, hogy a kérdésre adható válasz elsősorban attól függ, miképp szemléljük a nyelvtan egészét. Végül különösen a szintaktikai összetételek további vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza, hiszen éppen ez az, amelyben az igető a szintaktikai szerkezetekhez hasonlóan meghatározó szerepet játszik.

A második cikk (*Compounds in Finnish: on the Morpho-syntactic and Semantic Criteria*, 61–127) a legterjedelmesebb, a kötet harmada. Az írás a finn összetételek empirikus grammatikai leírása. Az összetételek kategóriája meglehetősen heterogén, éppen ezért nincsenek világos definíciós kritériumai. Mivel az olyasféle definíciók, mint az összetétel olyan szó, mely két szóból áll, erősen függenek a szó fogalmától, olyan kritériumokat kell keresni, melyek elkerülik a szó fogalmát. Mäkisalo Rydert követve az összetételeket elsősorban prototipikus

képviselőik alapján próbálja meg leírni. Ryder szerint a prototipikus összetételek elsősorban a tagok közötti prototipikus jelentésviszonyok alapján ragadhatók meg.

Mäkisalo lexikális, morfológiai és szintaktikai kritériumokat egészít ki szemantikaiakkal. Bár fontosnak tartja a fonológiai (prozódiai) kritériumokat, ezek vizsgálatától eltekint, mert a kutatás elméleti alapjaiba és módszerébe nem illeszkedik. Wiikre hivatkozva azt állítja, hogy a finnben (és általában olyan nyelvekben, ahol automatikus és kötött) a hangsúly szerepe a szóhatárok jelölése – mivel az összetétel egy szó, csak egy hangsúly van benne. Később viszont azt állítja, hogy az összetétel tagjai között azért nem érvényesül a magánhangzó-harmónia, mert a tagok között szóhatár van. Az ellentmondást nem oldja fel, pedig viszonylag egyszerű: a szó más jelent a fonológia különböző összetevői számára (vagy: két különböző tartományra is szívesen hivatkozunk a „szó” kifejezéssel).

A kutatás anyaga viszonylag kis terjedelmű, rádióinterjúkból álló, nyelvjárási (elsősorban fonológiai) elemekkel színezett beszélt nyelvi szöveg. A finnugor transzkripcióban lejegyzett szöveget a szerző irodalmi nyelvi formára írta át, az összetételeket elemeikre törte és elemeztette a FLINTWOL számítógépes morfológiai elemzővel. Az elemzett alakokat az eredeti, transzkripcióban lejegyzett alakokhoz párosította. Az anyagban 756 olyan szerkezetet talált, mely megfelelt valamely összetételi kritériumnak.

A vizsgálat előtt azonban előtesztet végzett, melyben a nyelvhasználók intuíciójára építve vizsgálta, hogy a beszélt nyelvben milyen konstrukciókat éreznek összetételnek. Az egyik rádióinterjú szövegéből eltávolította az összes szóközt és központosítást, a nagybetűket kisbetűkre cserélte, és arra kérte az adatközlőket, hogy húzzák be a szóhatárokat. Mivel a finn helyesírás szerint az összetételeket mindig egybe kell írni, várható volt, hogy az adatközlők nem tesznek szóhatárt az összetételi tagok közé. (A recenzensnek erős fenntartásai vannak ezzel a módszerrel szemben. Először is eleve kétségesnek tartja, hogy a beszélőnek veleszületett – vagy a nyelvvelsajátítással párhuzamosan kialakuló – intuíciója van olyan fogalmakról, mint a szóösszetétel, vagy akár a szó. De ha van is, nagyon valószínű, hogy az írásktatás ezt felülírja: míg a szabály szerint azt írjuk egybe („egy szóba”), ami egy szó, a valóság inkább az, hogy azt nevezzük szónak, amit egybe írunk. Azok az adatközlők, akik viszonylag jól ismerik a helyesírást, oda húzzák be a szóhatárt, ahol a helyesírás szerint szóhatár van. A nyelvhasználóknál – legalábbis a magyaroknál – azonban gyakran megtörténik, hogy azt is külön írják, ami tipikus összetétel (pl. *látványpékség*). Ez utóbbi azonban statisztikailag korrigálható, az előbbi alapján azonban nem meglepő az a végkövetkeztetés, hogy a nyelvhasználók más összetétel-konceptióval rendelkezének a beszélt nyelvben, mint ami az irodalmi nyelvre jellemző⁵. Az elvi kételyeknek

⁵ Tekintettel az irodalmi és a beszélt nyelv közötti eltérések mértékére önmagában nem ab-

azért sem kell túl sok jelentőséget tulajdonítani, mert nyilván a helyesírás is valamiféle intuíciós alapokra épül, és bárhogy is rendelkezik egy nyelv helyesírása a szóhatárokról, azt valamiféle intuitív egységérzet alapján teszi.)

Ha az összetételeket (adott esetben azokat a szerkezeteket, amelyeket legalább két adatközlő egy szónak jelölt) szintaktikai kategóriájuk és morfológiai felépítésük alapján csoportosítjuk, három eltérő csoportra figyelhetünk fel: az egyikbe olyan szerkezetek tartoznak, amelyeket az adatközlők 71–99%-a egy szónak tartott (N + N, N + A, A + A, N + A, PRON + A, N + NUM, NUM + NUM, ADV + PSP); a következőbe, melyet az adatközlők 34–52%-a tartott egy szónak (NUM + N, NUM + A, ADV + V, ADV + ADV), és végül az utolsó csoportba (PRON + N, PRON + ADV, V + CS, ADV + CS, CC + CS, A + V, PSP + PRON) olyan szerkezetek, melyeket csupán az adatközlők 9–18%-a tartott összetételnek. A csoportok nem mindig egységesek, a NUM + N például a *tuhannesosa* 'ezredrészt' szerkezetnek köszönhetően kerül a középső csoportba, a többi képviselője alapján (pl. *viisi minuuttia* 'öt perc', *puolen vuoden* 'fél évnek a', *yhden miehen* 'egy embernek a'⁶) a harmadik csoportba kerülne; nem egységes a különböző felépítésű NUM-NUM összetételek megítélése sem (a finn helyesírás szerint az összetett számneveket mindig egybe kell írni).

Az előteszt fő eredménye, hogy elég az összetétel szintaktikai és morfológiai struktúráját elemezni ahhoz, hogy a különböző összetételi típusokat meghatározzuk: a prozódia vagy a diskurzus figyelembevételére nincs szükség, bár mindez nem jelenti, hogy az összetételeknek nincsenek ilyen jellemzőik. Az előteszt azt is igazolja, hogy a finnben az N + N, A + N, N + A, A + A szerkezetű összetételek tekinthetők prototipikusnak,⁷ ezek gyakoriak és megítélésük a nyelvhasználók számára egyértelmű.

A fő vizsgálatban összetételi kritériumokként Mäkisalo a következőket használja: 1. lexikalizált legyen, 2. két szabad morfémából álljon, 3. a tagok sorrendje rögzített legyen, 4. morfológiailag ne lehessen elválasztani a tagokat, 5. a tagok közötti szemantikai kapcsolatot az utótag határozza meg, amely 6. a szerkezet feje, 7. melyet az általános olvasatú előtag határoz meg, 8. az így létrejött összetétel egy új szabad morféma (összetétel) feje lehet, 9. csak az utótag egyeztetődik a szintaxissal, 10. anafórikus szigetet képez, az előtagra nem lehetséges visszautalni.⁸

A lexikalizáltság mérésére Mäkisalo meglehetősen durva módszert választ,

szurd az a feltételezés, hogy az összetételek tekintetében is nagy eltérés lenne. (A rec.)

⁶ A recenzens óvatosan feltételezi, hogy ezeket olyan szövegkörnyezetben érezhették összetételnek, ahol valamilyen sajátos jelentésben állhattak, pl. *puolen vuoden palkka* 'fél éves bér', *yhden miehen työ* 'egyemberes munka'. A *viisi minuuttia* talán olyan szerkezetben állhatott, mint a *Szabad Nép-ötperc*, különben valószínűtlen, hogy bárki egy szónak érezze.

⁷ Mäkisalo az N + V típust is említi, pedig ilyen nem szerepel a felmérésben. Talán sajtóhiba?

⁸ A 108–109. oldalon a számozás a fentitől eltér, de a recenzens csak így tudja értelmezni, és technikai malőrre gyanakszik.

egy összetételt akkor tekint lexikalizáltnak, ha szerepel a *Suomen kielen perussanakirjá*-ban (A finn nyelv alapszótárában). Ugyan maga is megjegyzi, hogy attól még, hogy egy szó nem szerepel a szótárban, lehet lexéma, a recenzens azonban fontosnak tartja hangsúlyozni az ellenkezőjét is. A finnben korlátozás nélkül alkothatók olyan összetételek, melyeknek előtagja valamilyen nemzetiséghez, néphez tartozást jelölő melléknév, utótagja pedig főnév vagy melléknév. A SKPS-ben ezek közül több is megtalálható: *suomalaiskansallinen* 'finn állampolgárságú', *suomalaisperäinen* 'finn származású', *ruotsalaissyntyinen* 'svéd születésű', *ruotsalaisseutu* 'svéd (lakosságú) vidék'. Hasonlóan produktív a genitívuszban álló nyelvnév és a *kielinen* 'nyelvű' melléknév kapcsolata: *vironkielinen* 'észti nyelvű', *ruotsinkielinen* 'svéd nyelvű', *suomenkielinen* 'finn nyelvű' stb. Szintén produktív a nominatívuszban álló anyagnévi előtagú összetétel, ezek nagy része (*rautapannu* 'vasszerpenyő', *rautapata* 'vasfazék', *puuhuonekalu* 'fabútor', *puujäte* 'fahulladék', *kiviaita* 'kőkerítés', *kivijalusta* 'kőalapzat' és sok más) magyarázat nélkül szerepel a szótárban. Ezeknek a jelentése a tagokból és a szerkezetből egyértelműen kikövetkeztethető, ezért nem kell feltételeznünk, hogy lexikalizálódtak. (Természetesen másképp is felfoghatjuk a lexikont, például gondolhatjuk azt, hogy a lexikon tölti ki a szintaxis terminális csomópontjait, így minden szó a lexikonból jön – ebben az esetben viszont nincs értelme lexikalizálódott vagy nem lexikalizálódott szavakról beszélni. Egy harmadik felfogás szerint lexikalizálódottnak tekinthetünk olyan áttetsző szemantikai szerkezetű szavakat is, melyek gyakran fordulnak elő, éppen ezért feltételezhető, hogy egységként kezeljük őket: ebben az esetben viszont lehetetlen pontos kritériumokat találni a lexémák és nem-lexémák elkülönítésére.)

A kritériumok közül magyarázatra szorulhat még a szerkezet fejére vonatkozó. Ebben az esetben a disztribúciós ekvivalencia a követelmény, azaz hogy az összetétel, illetve az utótagja önállóan ugyanazokba a szövegkörnyezetekbe legyenek beilleszthetőek. Az előtag általános olvasata azt jelenti, hogy az előtag sosem utal valamilyen meghatározott dologra: a *student film society* esetében sem konkrét film(ek)ről, sem pedig bizonyos diák(ok)ról nincs szó; az *ilta + hämäre* 'este + homály = szürkület, alkony(at)', míg az *illan hämäre* 'este-Gen homály = a mai alkonyat'. Az összetétel tipikus esetben rekurzív, azaz a létrejött szerkezet egy másik összetétel elő- vagy utótagja lehet. Előtagként azonban szintaktikai szerkezet is előfordulhat (pl. *tee itse -mies* 'csináld magad –ember = ezmester', utótagként viszont nem: ezért összetételi kritérium, hogy az összetétel újabb összetétel feje lehessen.

Az összetétel általában anaforikus sziget, azaz az előtagra nem lehet visszautalni. A finnben azonban van néhány példa, ami ennek ellentmondani látszik. Előfordulhat például olyan esetekben, amikor a többes számú utalószó kizár minden más lehetséges olvasatot: *?Miten tuo hirsi + seinä on noin harmaa,*

vaikka ne on vasta viime kesänä on hoittu? 'Miért olyan szürke az a gerendafal, amikor tavaly nyáron lettek lecsiszolva?' *Paperi on kyllä nelin + kertainen.* '?Minä ihan laskin niin monta.' 'A papír bizony négyrétegű. Én is pont annyit számoltam.' A példamondatokat Mäkisalo is kérdőjelesen hozza, és a cikk végén már inkább úgy véli, hogy ezeket az eseteket csak az teszi lehetővé, hogy a névmás nem értelmezhető másként a mondatban.

Azzal kapcsolatban, hogy a csak az utótag egyeztetődik a szintaxisban, meg kell jegyezni, hogy a finnben vannak olyan A + N összetételek, amelyek előtagja, akárcsak a közönséges jelzős szerkezetben, egyeztetődik, pl.: *isoviha* 'a nagy gyűlölet = svéd–orosz háború a 18. sz.-ban', genitívus: *isonvihan*, inessívus: *isossavihassa* stb. Hogy nem egyszerűen idiomatizálódott jelzős szerkezetéről van szó, azt az összetételi hangsúly is alátámasztja. Mäkisalo ezt a típust nem említi, talán azért, mert anyagában nem fordul elő.

A vizsgált 8026 szós anyagban 543 összetételt talál, ezek közül 356-ot minősít lexémának, ezek közül a szöveg szerint 313 kéttagú (a többszörös összetételeket figyelmen kívül hagyja), a táblázatban mégis 344 szerepel, míg a táblázat adatait összeadva 333-at kapunk. A táblázat azt mutatja, hogy a lexikalizálódott összetételek közül hány felel meg az összetételi kritériumoknak. A nominatívusi előtagú N/DV/A + DV, A + N, DV + N, N + N összetételek több mint kilencven százaléka, az A + A összetételek 70%-a, az N + A összetételek 63,6%-a felel meg minden kritériumnak. A genitívusi előtagú N + Gen + N összetételeknek csak 50%-a felel meg, az N + Gen + DV összetételek közül pedig egy sem felel meg az összes kritériumnak. Szintén egy sem felel meg minden kritériumnak az összetett számnevek, adverbiumok, kötőszók és névutók közül: ez utóbbiakról könnyű kitalálni, hogy már csak azért sem felelhetnek meg, mert az utótag nem szemantikai feje a szerkezetnek (kivéve a kerek számokat, ezek viszont nem lehetnek új összetételek fejei⁹). Ezeket minősíti Mäkisalo marginális összetételeknek.

Magyarázatra szorul viszont a genitívusi előtagú összetételek viselkedése. Ezekről Mäkisalo azt állítja, hogy nem tesznek eleget a kötött sorrend kritériumának, pl. *aasin + nahka* 'számár-Gen + bőr = számárbőr', *nahka aasin* 'bőr számár-Gen = bőre a számárnak'; *kallion + laki* 'szikla-Gen + tető = sziklatető', *laki kallion* 'tető szikla-Gen = teteje a sziklának'. Kivételt csak a sajátos jelen-

⁹ Úgy tűnik, Mäkisalo ezen a ponton nem konzekvens, hiszen saját fejdefiniója szerint a helyettesítettség lenne a fejség kritériuma, és ez kétségtelenül érvényesül az olyan számokban is, mint a *kaksi* '2', *kaksikymmentäkaksi* '22', *sataviisikymmentäkaksi* '152' stb., azaz ahol a szám végén *kaksi* '2' áll, ott az a fej. Ennek csupán az mond ellent, hogy az *yksi* '1' után egyes szám nominatívusban, míg a *kaksikymmentäyksi* '21', *sataviisikymmentäyksi* '151' stb. után mint minden tőszámnév után egyes szám partitívusban áll a névszó, így ebben az esetben nem lehet szó disztribúciós ekvivalenciáról. A rekurzivitás viszont ebben az értelemben az *yksi* '1' számnév kivételével mindig érvényesül.

tésű összetételek képeznek: *kirkon* + *kylä* 'templom-Gen + falu = egyházasfalu', *kylä kirkon* 'falu templom-Gen = faluja a templomnak'. Mäkisalo azonban maga is megjegyzi, hogy a sorrendi cserével az eredeti előtag elveszti általános olvasatát: a recensens véleménye szerint ez önmagában is bizonyítja, hogy itt nem az összetételi tagok, hanem a hozzájuk hasonló birtokos szerkezet elemeinek cseréjéről van szó. Bár a szerző emellett is hoz példát, hogy az ilyen előtag is lehet konkrét olvasatú (*tästä kumpareelta, kallionlaelta avautuu Hoilolan kylä* 'innen a dombról, a sziklatetőről tárul fel Hoilola faluja'), a recensens úgy véli, hogy itt valójában a az összetétel a konkrét olvasatú, és ennek alapján „mutatható meg” az előtag, mely valójában általános olvasatú. Meggyőzőbbnek tűnnek azok a példák, melyekben tulajdonnév az előtag: *Venäjän* + *safari* 'oroszországi vadász-kirándulás', *Saksan* + *maa* 'Németország földje' (bár az utóbbival kapcsolatban felmerül, hogy miként elemzendő a két Németország idején keletkezett, vagy az arról az időről szóló szövegekben) – az azonban önmagában nem meglepő, hogy a tulajdonnévi előtagú összetételek sajátosan viselkednek.

A deverbális utótagú összetételekről azt állapítja meg, hogy túlnyomórészt genitivusi előtagúak, ha az előtag valódi argumentum, és túlnyomórészt nominativusiak, ha szabad bővítmény. Az előtanulmányokban azt mutatja be, hogy az igei argumentumszerkezet akkor is megjelenik, ha a nem képzésről van szó, hanem az igeének és a főnévnek közös töve van (*linnun* + *laulu* 'madárdal, a madár éneklése (esemény is)' – *lintu laulaa* 'a madár énekel'), sőt, akkor is, ha a főnévből képezzük az igét: *maailman* + *valta* 'világhatalom' – *vallita maailmaa* 'kormányozni a világot', *huumorin* + *taju* 'humorérzék' – *tajuta huumoria* 'érteni a humort'. Hogy a helyzet mégsem ilyen egyszerű, azt bizonyítják Mäkisalo néhány oldallal korábbi példái: genitivusi előtaggal *uskon* + *riita* 'hitvita', de nominativusival *raja* + *riita* 'határvita', *kieli* + *riita* 'nyelvvita' – ezek mindegyike összekapcsolható a *riidellä* 'vitatkozik' igével. Az ötödik cikkben szereplő *eläin* + *kuljetus* 'állatszállítás' pedig ugyanúgy a *kuljettaa* igével kapcsolható össze, mint Mäkisalo egyik kedvenc példája, az *auton* + *kuljettaja* 'autóvezető', de míg az előző nominativusban áll (az *n* itt nem a genitivus ragja), addig az utóbbiban genitivusban. Mäkisalo nem vizsgálja az előtagok eloszlást az utótag képzője szempontjából, pedig valószínűleg ez is sokatmondó lenne.

Az endocentrikus nominális összetételek tagja közötti jelentésviszonyokat Pustejovsky 1991-es koncepciója alapján kísérli meg, bár magát a felosztást kritizálja. Megállapításai szerint a nominativusi előtagú összetételek elsősorban funkciót (*liike* + *suhde* 'üzleti kapcsolat', *matka* + *toimisto* 'utazási iroda'), anyagot (*hirsi* + *nurkkaus* 'sarok gerendákból'), orientációt (*joulu* + *pöytä* 'karácsonyi asztal', *kouluhistoria* 'iskolatörténet'), fejeznek ki kb. 20%-20%-os arányban, a maradék 38,9% pedig hét különböző jelentésviszony között oszlik el. Ezzel szemben a genitivusi előtagú összetételek 50%-a fejez ki orientációt

(*aasin + nahka* 'szamárbőr', *kallion + laki* 'sziklatető'), ezen kívül még pozíciót (*etelän + kohde* 'déli célpont /nyaraláskor/'), ill. természetet (*luonnon + materi-ali* 'természetes anyag'). Az A + N összetételek elsősorban a pozíciót (*ala + kerta* 'al + szint = földszint', *Pohjois-Karjala* 'Észak-Karjala') fejezik ki (az esetek 44%-ában). Az összetett melléknevek melléknévi előtagja főként pozíciót (*ulko + puolinen* 'kül + fél-i' = kívülálló¹⁰) vagy mértéket (*pitkä + aikainen* 'hosszú + idő-i = hosszú, hosszadalmas, elhúzódó') fejez ki. A főnevek deverbális előtagja pedig általában funkciót (*oikoma + kone* 'egyenestítőgép') vagy ágensi (*kierrätys + koulu* 'visszaforgatás + iskola = környezetvédelemre specializálódott iskola'. (A recenzens ugyan nem tart meggyőzőnek minden besorolást – pl. a 'szamárbőr', ill. a 'sziklatető' előtagjának jelentéstípusát nem orientációnak nevezné -, de összességében nem kérdőjelezi meg az eredmények hitelességét.)

A fejezet végén Mäkisalo visszatér az első cikk fő kérdésére, és a következő megállapításokat teszi. 1. A belső inflexió valóban belső, az összetétellel párhuzamosan végbemenő folyamat, hiszen szintetikus összetételeknél az utótag ige-töve követeli meg, nominális összetételek esetében pedig a tagok szemantikai kapcsolata. Ennek következtében az összetétel belső inflexióját nem tekinthetjük szintaktikai műveletnek. 2. A szintetikus összetételeken belüli belső inflexió minősége is azt sugalja, hogy inkább lexikálisan, mint szintaktikailag motivált: csak két kategóriája van: genitivusi és nem-genitivusi (nominativusi, mássalhangzós tövű), és a genitivus azt jelöli, hogy az előtag az ige logikai struktúrájának magjához, a nem-genitivus pedig azt, hogy annak perifériájához tartozik. Mivel mindez az ige lexikális struktúrájától függ, nem beszélhetünk szintaktikai jelölésről. 3. Valamennyi szintaxis mégis lehet az összetételekben, mert bizonyos perifériális esetekben vissza lehet utalni az előtagra, bár lehet, hogy ez csak az értelmezési kényszer teszi lehetővé. 4. A genitivusi előtagú összetételeknek még egy tulajdonsága utal arra, hogy van bennük némi szintaxis: az enklitikumok megjelenhetnek a két tag között is, pl. *aasin + kin + nahka* 'szamár + is + bőr = (a) samarárbőr is' – amennyiben más állatok bőrével van szembeállítva. A finn összetételek vizsgálata alapján tehát – a bevezetőben foglaltakkal szemben – mégis inkább a morfológiához tartozónak vallja az összetételt.

A harmadik cikkben (Semantic Transparency, Frequency and Linear Order of Constituents in Finnish Compounds,¹¹ 129–161) Mäkisalo egy kísérletsorozatot ír le. A morfológiai és szemantikai előfeszítés (morphological and semantic

¹⁰ A Mäkisalo által megadott 'outsider' jelentésben a szó inkább főnév, mint melléknév, de van 'külső, kívüli' jelentése is. A melléknévi mivolt más esetekben is megkérdőjelezhető, pl. a fent idézett *ala-*, *ulko-* és a máshol előforduló *keski-* a recenzens véleménye szerint nem melléknevek, mert képző nélküli kizárólag összetételi előtagként (ill. az utóbbi kettő névutótóként) fordulnak elő.

¹¹ Egy korábbi változata elhangzott a 7. Nemzetközi Morfológiai Találkozón 1996. februárjában, Bécsben.

priming) segítségével azt vizsgálja, hogy befogadáskor a finn nyelvhasználók tagokra elemzik-e az összetételeket, vagy egészként fogják-e fel őket. Az előfeszítéssel kíséreltekhez egy hívószót (prime) és egy célszót (target) használnak: esetünkben a hívószó egy összetétel, a célszó pedig a morfológiai előfeszítés vizsgálatakor az összetétel valamelyik tagja, a szemantikai előfeszítés vizsgálatkor pedig valamelyik taghoz szemantikailag kapcsolódó szó. A hívószó a képernyőn rövid időre (300 msec) felvillan a hívószó, melyet a kísérleti alany hangosan fel kell olvasnia, majd rövid szünet (200 msec) felbukkan a célszó (400 msec). A kísérleti alany feladata, hogy a célszóról eldöntse, hogy létező szó-e a nyelvben (természetesen vannak olyan párok is, ahol a célszó nem létező szó). Ha a kísérleti alany viszonylag gyorsan felismeri a célszót, akkor arra gyanakodhatunk, hogy az előtte felbukkant hívószót (morfológiailag vagy szemantikailag) elemezte (a kéréses szó már felidéződött az összetétel elemzésekor), ha viszonylag lassan, akkor viszont nem. Természetesen a mérések értékeléséhez ellenőrző párokat használnak, ezekben a célszó nem azonos egyik taggal sem (ill. szemantikailag nem kötődik egyikhez sem), a morfológiai előfeszítés vizsgálatában pedig használnak olyan párokat is, amelyben a célszó csak hasonlít az egyik taghoz.¹²

A cikk első felében Mäkisalo áttekinti a szakirodalomban leírt hasonló kísérleteket, ill. azok eredményeit. A kép meglehetősen vegyes: egyes kísérletek szerint az összetétel felismerésében az előtagoknak van kulcsszerepe, mások szerint az előtag semmilyen kulcsszerepet nem játszik; egyes kísérletek szerint a befogadók minden összetételt elemeznek, mások szerint csak a szemantikailag transzparens összetételeket; megint mások szerint morfológiailag minden összetétel elemződik, szemantikailag azonban csak az áttetszőek. A finn összetételek vizsgálatához Mäkisalo három fő vizsgálati szempontot választott ki: az összetételek áttetszőségét, az összetételek (ill. tagjaik) gyakoriságát, továbbá azt, hogy a célszó az előtaggal vagy az utótaggal azonos-e.

A vizsgálathoz egy korpuszból¹³ választott ki 200 szót, és ezeket előtesztekre bocsátotta. Először is azt kellett biztonsággal eldönteni, hogy mely összetételek áttetszőek, és melyek nem. Áttetszőség szempontjából nem a két tag és a jelentés kapcsolatát vizsgálta, hanem a tagok szerepét külön-külön a jelentés kialakításában. Így négy csoportot kapott: TT (mindkét tag transzparens), TO (az előtag transzparens, az utótag homályos /opaque/), OT (ennek a fordítottja), OO (mindkét tag homályos). Az osztályozást a következőképpen végezte el: a kiválasztott összetételeket kísérleti alanyok egy csoportjának osztotta ki, és arra kérte őket,

¹² Ezeket (pl. *maali + linja-MAA* 'gól + vonal – FÖLD') Mäkisalo helyesírási célszavaknak (orthographic targets) nevezi, ami nem éppen pontos, hiszen ezek hangalakjukban is hasonlítanak.

¹³ A Helsinki Egyetem Language Corpus Serveréből, a Suomen Kuvalehti (egy képes hetilap) anyagából.

hogyan magyarázzák meg az összetétel jelentését: amelyik tag felbukkant a magyarázatban, azt áttetszőnek tekintette, pl.: *lehto + lapsi* 'liget + gyerek' = törvénytelen gyerek, zabigyerek' – ha ezt a kísérleti alany úgy magyarázta, hogy *avioton lapsi* 'házasságon kívüli gyerek', akkor az előtag homályosnak, az utótag áttetszőnek minősült: OT.¹⁴ Ha egy összetétel elő- és utótagja is egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak minősült (egyértelműen áttetsző, ha a válaszok legalább 70%-ában szerepel, egyértelműen homályos, ha a válaszok kevesebb mint 15%-ában szerepel), akkor a megfelelő osztályba került. 75 szót, mivel valamelyik tagja nem minősült egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak, kizárt a további kísérletekből.

A szemantikai előfeszítés vizsgálatához szükség volt olyan szavakra, amelyek jelentésükben kötődnek valamelyik taghoz. Ehhez újabb előtesztet szervezett: az összetételeket önálló szavakra vágta, és a kísérleti alanyokat arra kérte, hogy az így kapott 250 szó mellé írjanak olyan szavakat, amelyek a kapott szavakról eszükbe jutnak. Mivel az eredmény meglehetősen változatos volt, végül négy nyelvész válogatta ki a megfelelő célszavakat, gondosan ügyelve arra, hogy ne legyenek közöttük túl gyakoriak (ezt korpuszban ellenőrizték).

Hátravolt még a hívószavak gyakorisági osztályozása. Ehhez is előtesztet szerveztek, melyben arra kérték a résztvevőket, hogy egy egytől négyig terjedő skálán ítélik meg, mennyire gyakoriak az adott szavak (az összetételek közé álszavakat és képzett szavakat is keverték). A teszt eredményei alapján a négy szemantikai osztályba 6-6 példát válogattak ki, így összesen negyvennyolc összetétel jutott el a végső kísérletig.

Az első kísérlet a morfológiai előfeszítést vizsgálta, ezekhez hasonló párok: *lämpö + tila – LÄMPÖ* 'hő + hely = hőmérséklet – HŐ', *lämpö + tila – TILA* 'hő + hely = hőmérséklet – HELY' (92). A TT és OO csoportokban ellenőrző párokat is kialakított, pl. *kansa + koulu – LÄHTÖ* 'nép + iskola = általános iskola – INDULÁS' (24). Ezt egészítette ki a korábban említett „helyesírási célszavak”-kal (24). Mivel a kísérleti alanyok feladata az volt, hogy eldöntsék, a célszó létezik-e a finn nyelvben, az így kapott 144 pár mellé még 144 olyan párt kellett rendelni, amelyben a célszó nemlétező szó volt, pl. *lämpö + tila – EERTO*. Mivel az így kapott 288 pár egy kísérleti alanyra sok lett volna, az anyagot elosztotta a 24 kísérleti alany között.

¹⁴ A recenzens kétli, hogy ez az osztályozás minden esetben árulkodik-e az összetétel áttetszőségéről vagy homályosságától. A magyar *látványpékség* összetételt a kísérleti alanyok többsége valószínűleg kb. úgy magyarázná, hogy 'pékség, ahol látványosan sülnék a péksütemények' (vagy hasonló módon), már csak azért is, mert ilyen feladatnál talán a szó motivációját is fontosnak érzik megmagyarázni. A hasonló magyarázatok alapján a *látványpékség* a TT osztályba kerülne, holott nyilvánvalóan nem átlátszó a szerkezete. A másik végletet, amikor az adatközlő a tautológia elkerülése érdekében mindenképpen szinonimákkal akar mindent megmagyarázni (pl. *vasfazék* 'fém-ből készült edény'), statisztikailag talán könnyebben kivédhető.

A kísérlet legfontosabb eredménye, hogy a gyakori összetételeknek nyilvánvalóan van előfeszítő hatásuk, a szemantikai áttetszőség és az elő-, ill. utótag általi előfeszítés viszont furcsa, nehezen értelmezhető összefüggéseket mutat. Az előtag általi előfeszítésben a gyakoriságnak és az áttetszőségnek nagy szerepe van, az utótag általában viszont nincs. Más szóval: a transzparencia különbsége ellenkező hatást vált ki a gyakori és a ritka összetételek esetében: gyakori összetételeknél a homályos előtag lassít, de a homályos utótag gyorsít, a ritka összetételek esetében a homályos tagok mindig lassítanak, és éppen utótagként kiugró mértékben. A szemantikai transzparenciának vagy annak, hogy melyik tag feszít elő, nincs különösebb hatása.

A második kísérlet a szemantikai előfeszítést vizsgálta, a következőkhöz hasonló párokkal: *käsi + ala – SORMI* 'kéz + terület = kézírás – UJJ', *käsi + ala – PINTA* 'kéz + terület = kézírás – FELSZÍN'. Ellenőrző párokként ehhez hasonlókat használtak: *käsi + ala – VUOHI* 'kéz + terület = kézírás – KECSKE'.

A szemantikai előfeszítés lassabb, mint a morfológiai, és más eredményeket mutat. A gyakori összetételek mindig elemződnek az OO csoport kivételével. A ritka összetételek esetében az eredmények nem világosak, csupán az a biztos, hogy az OO csoport itt sem elemződik.

A cikk végén Mäkisalo elhelyezi eredményeit a korábbi vizsgálatok tanulságai között, de elsősorban azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy tényező nem világos (például a szemantikai elemzés visszahathat a formai elemzésre stb.).

A negyedik cikkben (Finnish Compound Structure: Experiments with a Morphologically Impaired Patient,¹⁵ 163–170) leírt kísérlet a finn összetételek hozzáférési kódját (access code) és a struktúra (fejség) hatását vizsgálta egy betegnél (HH – egynyelvű finn férfi, akinek egy balesetben sérült meg a bal féltekéje a nyolcvanas évek közepén, súlyos Broca-affáziában és diszlexiában szenved). HH érzékeny a morfológiai kategóriákra, olvasási és ismétlési feladatokban a ragozott alakoknál többet hibázik, mint a képzett szavaknál. A vizsgálat célja az volt, hogy kiderítse, hogy milyen nehézséget jelent az összetételek olvasása összehasonlítva hasonló tö- és képzett szók olvasásával. A másik cél az volt, hogy kiderítse, különböző szerepet játszik-e az előtag (nem-fej) és az utótag (fej) a lexikai hozzáférésben.

A vizsgálatához korpuszból 216 közepes vagy alacsony gyakoriságú kéttagú összetételt választottak ki (500-nál kevesebb előfordulás a 22,7 millió szavas korpuszban). Ezek mindegyike szemantikailag áttetsző volt és konkrét dolgot jelentett. Úgy válogatták őket, hogy képviseljék az összes fontos morfológiai típust. Ezeket tö- és képzett szókkal keverve olvastatták fel a kísérleti alannyal.

A kísérlet eredménye szerint az összetételek olvasása rendkívül nehéz HH

¹⁵ A cikk, melynek társszerzője Jussi Niemi és Matti Laine, 1999-ben megjelent a *Brain and Language* 68. számában (249–253).

számára: az összetételek 48, a képzett szavak 37 és a tőszók 14 százalékában hibázott. A hibásan olvasott összetételek esetében HH szinte minden alkalommal egy másik összetételt mondott, de sosem mondott összetételt képzett vagy tőszó helyett.

A hibásan olvasott elő- és utótagok száma csak jelentéktelen mértékben különbözik, ugyanakkor ha az előtag helyes volt, HH létező összetételt mondott a felolvasandó helyett, pl. *raja + joki* 'határfolyó' helyett *raja + pyykki-t* 'határkő'. Fordított esetben – amikor az utótagot olvasta jól – ez sokkal ritkábban fordult elő, és ilyenkor a mondott összetétel vagy neologizmus volt, vagy szemantikailag furcsa, abszurd. Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy az összetételekhez való lexikai hozzáférésben az előtagnak van kulcsszerepe.

Bár mindez összecseng más, korábbi kutatások eredményeivel, a szerzők fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy bizonyos jelenségek talán csak az olvasással függenek össze. Olyan feladatoknál, amelyeknél képeken található dolgokat kellene megnevezni, az összetételek várhatóan könnyebbek lennének, mint a képzett szavak, mivel informatívabbak. Az is lehet, hogy az összetétel nehézsége csupán azzal függ össze, hogy két tő van benne, míg a képzett szavakban csak egy.

Konklúzióként azt a feltételezést fogalmazzák meg, hogy a morfológiai elemzés után az előtag irányítja a lexikai hozzáférést, és ha az összetétel nem lexikalizált, egy azonos előtagú másik összetétel kerül elő a lexikonból. Ha csak az utótag elérhető, egy másik összetétel alkotása kudarcba fullad, feltehetően a fej a szemantikai szinten betöltött speciális szerepe miatt – HH éppen ezen a szinten sérült.

Az ötödik cikk (Verb Effect in Finnish Deverbal Compounds: A Case Study With an Agrammatic,¹⁶ 171–179) ismét egy HH-val végzett kísérletet mutat be. Korábban Laine kimutatta, hogy a szintaktikai kategóriák befolyásolják HH olvasási képességeit: az igéknél többet hibázik, mint a mellékneveknél és a főneveknél, és a zárt szóosztályokban hibázik a legtöbbit.

Az előző cikk végén azt feltételezték, hogy szemantikai szinten az utótagé (a fejé) a fő szerep. Mivel a szintetikus összetételek esetében az előtag szemantikai szerepét az utótag ige-tőve határozza meg, feltételezhető, hogy az igei utótag felismerése megkönnyíti az összetétel felismerését.

A kísérlethez 204 kéttagú összetételt használtak, melyek között 16 nominatívusi előtagú, 65 genitívusi előtagú és tíz valamilyen locatívusi előtagú (pl. *sivus-takatsoja* 'oldal + Ela¹⁷ + néz + DN) deverbális összetétel, illetve velük szemben 73 nominatívusi és 40 genitívusi előtagú nominális összetétel volt (közepes vagy alacsony gyakoriságúak).

¹⁶ Társszerzője Matti Laine. Megjelent: M. Nenonen & J. Järvikivi (eds). *Language, Minds, and Brains: Papers from the NorFa Summer School, Mekrijärvi, Finland, June 22–29, 1998*, 116–121.

¹⁷ Elativus.

A kísérlet tanulságai szerint HH jóval többször hibázott a szintetikus, mint a nominális összetételek között (57% : 72%). Ez arányaiban körülbelül megfelel annak, amekkora különbséget Laine mért az egymorfémás főnevek és igék között (30% : 45%). (Az utólagos mérések szerint az ige frekvenciája nem hatott az olvasási képességekre.) Ha összehasonlítjuk a különböző ragokkal ellátott előtagú összetételek hibaszázalékát, akkor egyetelmű, hogy nem ez, hanem a szintaktikai kategória felelős a hibákért. Sőt, ha a belső inflexiós összetételek hibaarányát az inflexiós végződésekkal ellátott tőszók hibaarányával vetjük össze, kiderül, hogy HH számára az előbbiek sokkal kevésbé jelentenek nehézséget, mint az utóbbiak. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy előfordult olyan hibás olvasat is, amikor csupán a genitivus maradt le az előtagról, viszont a hibás olvasáskor előforduló neologisztikus összetételeiben sosem volt genitvusi előtag. A locativusi előtagú összetételek közül egyet sem tudott helyesen elolvasni. A nominális és deverbális, ill. a genitvusi és nominativusi előtagú összetételeket nagyjából ugyanolyan arányban helyettesítette más összetételekkel, mely egy újabb érv mellett, hogy ezek a szerkezetek hasonló felépítésűek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Mäkisalo munkája rendkívül fontos lépés a finn összetételek kutatásában. Az elméleti kutatásokhoz szorosan fűződő elemzései és kísérletei fontos adatokat szolgáltatnak a nemzetközi nyelvészeti vizsgálatokhoz. A recenzens által megfogalmazott bírálatok nem ezen eredmények megkérdőjelezését, csupán árnyalását voltak hivatottak szolgálni. Meg kell azonban még említeni, hogy a kötet gondosabb kiadást is megérdemelt volna, a számszerű adatok időnkénti ellentmondásossága, a bibliográfia hiányosságai, az időnként értelemzavaró hibák megnehezítik a mű használatát.

Fejes László

Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról

A Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete útiköltség-támogatásával 2002-ben folytatni tudtam több éve tartó levéltári és anyakönyvhivatali gyűjtőmunkámat Oroszországban. Ez alkalommal négy hónapot töltöttem kint, zömmel obi-ugor területen. Munkám természetéből adódóan elsősorban városokban (Hanti-Manszijszk, Szalehard) vagy városias jellegű egyéb településeken (Berjozovó) végeztem adatgyűjtést. Ezen kívül pár napig voltam Moszkvában és Sziktivkarban is. Természetesen mindenütt látogattam a könyv-

vesboltokat, és örömmel tapasztalhattam, hogy az ún. helytörténeti irodalomnak egyre nagyobb a keletje; szerencsére mára a kínálata is.

A helyi szükségletek kielégítése jegyében végre bolti forgalomban is megjelentek az adott területet ábrázoló térképek és atlaszok. Igaz, még mindig a közigazgatási szemlélet uralkodik, ám a térképekre lassacskán visszakerülnek a természetföldrajzi alapinformációk is.

Sajnos azonban Oroszországban még mindig érvényesül egy furcsa hagyomány: bizonyos kiadványok egyáltalán nem kerülnek könyvesbolti forgalomba. Elsősorban az ún. nemzetiségi tankönyvek tartoznak ide. Ezért a felfedezés heurisztikus örömét szerezte nekem a berjuzovói Járási Oktatási Osztály vezetője, mikor (a szabadságidőből következő nehézségek ellenére) számos új tankönyvet tudott nekem összeszedni. Érdeklődésem jellegéből következően főleg a környezetismereti tankönyvekkel, segédkönyvekkel és a tanároknak szóló módszertani segédletekkel gazdagodtam. Ezek némelyike, elsősorban V. V. Lebegyev „Kedrovij koreny” c. halászati-vadászati alapismereteket tárgyaló, tehát főleg fiúknak szánt, valamint Jelena Oborotova „Uroki Jevdokii Jernihovoj” c., a női (díszítő)művészetet tárgyaló könyve olyan kimagasló színvonalú, hogy minden bizonnyal a hazai finnugrisztikai oktatásban is hasznos segédanyag lehetne.

Másik nagy könyvbiztosítási lehetőségem a 2002. szeptember 9-től 13-ig tartott I. északi régészeti kongresszus volt Hanti-Manszijszkban. Ez az esemény nemcsak előadásaival és konzultációs lehetőségeivel, hanem kiállítási programjaival és könyvkínálatával is igen hasznosnak és érdekesnek bizonyult. Kiderült, hogy főleg a Jekatyerinburgi Egyetem és az ottani akadémiai intézet, de pl. egy független vállalkozás is igen sokirányú munkát végzett az elmúlt évtizedben: elkészült az obi-ugor terület régészeti felmérése, a lelőhelyeket védetté nyilvánították, számos kiemelt területen komplex régészeti feltáró munkát folytatnak, és bizonyos objektumokon eljutottak a monografikus összegzésekig is. Úgy gondolom, ezek a tanulmányok Magyarországon is haszonnal forgathatók.

Az alábbi lista csak olyan kiadványokat tartalmaz, amelyek a birtokomban vannak.¹ Ahol a cím nem ad elég támpontot, kommentárokkal egészítettem ki a könyvészeti adatokat.

Oktatásügy, tankönyvek, munkafüzetek, tanári segédkönyvek

Фризоргер, М. В., Культура народов Севера. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение »Институт повышения

¹ A cikk megírása és megjelenése között az első témacsoportba tartozó kiadványok túlnyomó többségét átadtam az ELTE Finnugor Tanszéke könyvtárának.

квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 27 о.

Хозяинов, А. Я., Охотоведение и рыболовство. Методическое пособие. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 56 о.

Хозяинов, А. Е., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 19 о.

Хозяинова, А. Е., Декоративно-прикладное искусство коми. Методическое пособие для мастеров производственного обучения. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 48 о.

Хозяинова, А. Е., Дидактический материал к урокам по декоративно-прикладному искусству коми. 6–11 классы. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 51 о.

Хозяинова, В. В., Декоративно-прикладное искусство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 23 о.

Хозяинова, В. В., Дидактический материал для занятий по декоративно-прикладному искусству. Методическое пособие. 6–11 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 47 о.

Лебедев, В. В., Кедровый корень. Методическое пособие по этнографии по образовательной области «Технология» (охотоведение, рыболовство). Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 121 о.

Немшанова, Т. И., Топонимика Ляпинского края. Методическое пособие для учителей. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 26 о.

Оборотова, Елена, Уроки Евдокии Ерныховой. Декоративно-прикладное искусство хантов и манси в школе. Комитет по образованию Адми-

нистрации Березовского района Ханты-Мансийского автономного округа – Лаборатория этнического мониторинга, Березово. 1997. 206 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 1 класс. Главное управление по общему и профессиональному образованию Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2000. 48 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 2 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 55 о.

Полунина, Т. А. – Ефремов, А. В., Национально-региональное образование. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 111 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 30 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 7 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 22 о.

Nyelvészet

Онина, С. В., Оленеводческая лексика хантыйского языка: семантические группы и словарь. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола. 2000. 75 о.

Платов, Антон, Славянские руны. Гелиос, Москва. 2001. 176 о.

A kötet tanulságos iskolapéldája a mai oroszországi áltudománynak, ezúttal a „szláv rovásírás” témájában.

Щербак, А. М., Тюркская руника: происхождение древнейшей письмен-

ности тюрок, границы её распространения и особенности использования. Наука, Санкт-Петербург. 2001. 145 о.

Az oroszországi rovásírás-kutatás egyik akadémiai iskolájának összegző tanulmánya. Tájékozott a tárgyhoz tartozó régi és újabb magyar tudományos irodalomban is: hivatkozásai között Erdélyi István, Fehér Géza, Moravcsik Gyula, Munkácsi Bernát, Németh Gyula, Róna-Tas András, Vásáry István neve szerepel.

Шешкин, П. Е. – Шабалина, И. Д., Мансийско-русский словарь. Икар, Москва. 1998. 70 о.

A hajdani kiváló vogul szobrász nemcsak népének mintakincsével foglalkozott, hanem szóbeli hagyományaival is. Írásos hagyatékának a berjuzovói múzeumban őrzött részében vogul nyelvű mesék és regék is találhatóak. Szótára befejezetlenül maradt, a berjuzovói múzeum egyik hajdani munkatársnője kerekítette könyvvé a félbeszakadt munkát.

Régészet, történelem

Алексеева, Л. В., Северо-Западная Сибирь в 1917 – 1941 годах. Национально-государственное строительство и население. Издательство Нижневартовского педагогического института, Нижневартовск. 2002. 264 о.

A tanulmány hathatós segítség annak, aki a mai Hanti-Manysi és Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet történetében kíván eligazodni. A címben jelzett korszak számtalan közigazgatási változása, a kívülről indukált demográfiai folyamatok, a lakossági arányok brutális megbontása csak jelzi, mi mindenről találhatóunk adatokat a 100, azaz száz példányban kiadott, igen gazdag jegyzetapparátussal ellátott műben, melyet (itt is köszönöm!) a Nyizsnyevartovszki Pedagógiai Főiskola Kiadójától kaptam egyetlen, villanypostán küldött kérésemre válaszul.

Архивные фонды государственных архивов Ханты-Мансийского и Ямало-Ненецкого автономных округов Тюменской области. Краткий справочник. Елохова, Е. Ф. – Любушкина, Т. В. – Костина, Г. С. (сост.), Архивный отдел Тюменского облисполкома, Тюмень. 1981. 55 о.

A két levéltár fondjegyzéke ugyan erősen bővült az utóbbi években, ez a régi segédanyag mégis megkönnyíti a tájékozódást a távolból.

Баранов, Н. Н. – Бугров, Д. В. – Горшков, С. В. – Зыков, А. П. – Кокшаров, С. Ф. – Мартынова, Е. П. – Редин, Д. А. – Шашков, А. Т., Нягань. Город на историческом фоне Нижнего Приобья. Волот, Екатеринбург. 1995. 145 о.

Nyagany városa az 1980-as évek nyugat-szibériai kőolajlázának köszönheti

létét. Ám ahol felépült, az az osztják hőseinek jóvoltából legendás hírű Emdér földje. A helyet a könyv szerzői szibériai Trójaként értékelik, s csakugyan Trója felfedezéséhez hasonlóan bukkantak rá az utóbbi évek egyik legnagyobb régészeti szenzációjára.

Борзунов, В. – Корочкова, О. – Косинская, Л. – Федорова, Н. – Чарин, М., Археология Западной Сибири в свете новейших открытий. К. п., Ханты-Мансийск. 2002.

Az I. északi régészeti kongresszus alkalmából bemutatott kiállítás katalógusa 16 betétlappal.

Баранов, Н. Н. (ред.), Deutsche auf dem Ural und in Sibirien. Немцы на Урале и в Сибири (XVI–XX вв.). Материалы научной конференции »Германия – Россия: исторический опыт межрегионального взаимодействия XVI–XX вв.« 03–09.09.1999 Екатеринбург. Волот, Екатеринбург. 2001. 584 о.

A nagyrészt orosz nyelvű kötet fejezetei: Az Urál és Szibéria a német utazók és kutatók műveiben; Németek az Urálban és Szibériában a XVI. századtól a XX. század elejéig; Németek az Urálban a két világháború és a polgárháború éveiben [ebben a fejezetben magyar vonatkozású adatok is akadnak]; A németek részvétele az Urál és Szibéria iparosításában; Az intellektuális örökség értelmezési kísérlete.

Стоянов, В. Е. (ред.), Древние поселения Урала и Западной Сибири. Сборник научных трудов. Уральский государственный университет, Свердловск. 1984. 160 о.

Az Uráli Állami Egyetem régészeinek tanulmányai.

Головнев, А. В. (ред.), Древности Ямала. Вып. 1. УрО РАН, Екатеринбург – Салехард. 2000. 251 о.

A tudományos almanach-sorozat nyitó kötete az Eurázsia északi részét kutatók számára jelent közlési és vitafórumot. A publikációk ásatási eredményekre, leltári dokumentumokra és néprajzi terepmunka során gyűjtött adatokra épülnek.

Алексеев, В. В. (ред.), Этнодемографическое развитие Урала в XIX–XX вв. (Историко-социологический подход). Издательство »Екатеринбург«, Екатеринбург. 2000. 103 о.

A tanulmánykötet szerzői gazdag történelmi szociológiai adatbázison vizsgálják az Urál lakosságának egyes csoportjait, többek között a születési, a migrációs és az etnodemográfiai arányok adatainak fényében.

Ставицкий, В. А. (ред.), Коми – край далекий и близкий. ЗАО »МАСС ИНФОРМ МЕДИА«, Москва, Коми книжное издательство, Сыктывкар. 2002. Második, javított és bővített kiadás. 288 + 64 о.

Kiváló tollú tudósok, írók, újságírók összefogásából született ez a gazdagon illusztrált kötet, amely a tudományos alaposágot ötvözi a publicisztikus olvasmányossággal. A cél Komiföld sokoldalú bemutatása, és ezt tökéletesen meg is

valósítja: aki ezt a kötetet az előtt olvassa végig, hogy útnak indulna, nem érzi majd idegennek magát érkezéskor.

Визгалов, Г. П. (ред.), Материалы и исследования по истории Северо-Западной Сибири. Сборник научных трудов. Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 2002. 246 о.

A kötet a középső Ob-vidék ókori és középkori történetével foglalkozik. Régészeti és néprajzi terepmunkák eredményeit közli, valamint számos, Szurgut környékére vonatkozó XVII. századi levéltári dokumentumot – ez utóbbiak először jelennek meg nyomtatásban.

Миненко, Н. А. (ред.), На стыке континентов и судеб. Этнокультурные связи народов Урала в памятниках фольклора и исторических документах. Часть первая. Издательство «Екатеринбург», Екатеринбург. 1996. 236 о.

Levéltári dokumentumok tematikusan válogatott kötete. A fejezetek: Úton az „éjféli országokba”; Moszkva „magas keze” alatt; Hitválasztás. A kötetet népmutató teszi könnyebben kezelhetővé.

Шашков, А. Т. (ред.), Проблемы истории России. Выпуск 4: Евразийское пограничье. Сборник научных трудов. Волот, Екатеринбург. 2001. 377 о.

A kiadvány egyetlen finnugor tárgyú tanulmánya: Байдин, В. И., О распространении староверия среди финно-угров в конце XVII – начале XX века. 284–293.

Долматов, В. П. (ред.), Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. Специальный выпуск: Тропой стран полуночных. Международной Северный археологический конгресс, г. Ханты-Мансийск. Москва. 2000. 112 о.

Az I. északi régészeti kongresszusnak szentelt különszám a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományainak alkalmazásával kínál bepillantást az északon folyó régészeti kutatások műhelytitkaiba. A fő cikkek szerzői a kongresszuson is előadtak, mint pl. Natalja Fjodorova vagy Andrej Golovnyov.

Головнев, А. В. (ред.), Северный археологический конгресс. Доклады. Northern Archaeological Congress. Papers. Академкнига. Екатеринбург. 2002. 292 о.

Зыков, А. П., Кокшаров, С. Ф., Древний Эмдер. Волот, Екатеринбург. 2001. 320 о.

A kondai osztyákoktól följegyzett hősének valóságalapja ebben a monográfiában tárul elénk. Ami már megállapítható: az erődített város öt évszázadon át szolgálta a környék lakosságának védelmét, többször leégett, többször újjáépítették. Régészeti értékét jelentősen emeli, hogy – Nyugat-Szibériában egyedülálló módon – feltárták a hozzá tartozó temetőt is.

Néprajz, folklór, antropológia

Власов, А. Н. (сост.), А в Усть-Цильме поют... Традиционный песенно-игровой фольклор Усть-Цильмы (сборник к 450-летию села). Изд-во ИнКА. 1992. 223 о.

A komiföldi oroszok uszty-cilmai csoportjának népi játékaik és dalai a Szik-tivkari Állami Egyetem gyűjtéséből. A kötet kottamelléklettel közli a szövegeket és a táncokról is ad néhány eligazító rajzot.

Бауло, А. В., Культурная атрибутика березовских хантов. Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск. 2002. 91 о.

A szerző – pár hónapja a novoszibirszki Néprajzi Kutatóintézet tudományos igazgatóhelyettese – az obi-ugor szentélyek kegytárgyainak legelismertebb szakértője. Évek óta folyamatos terepmunkával módszeresen tárja fel és publikálja a működő és elhagyott szentélyek tárgyi anyagát. Főként az áldozati textilek és a kultikus fémtárgyak foglalkoztatják.

Чернецов, В. Н., Медвежий праздник у обских угров. Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 48 о.

A nagyszerű etnográfus hagyatékában fennmaradt, 1950-ből való német szöveg fordítása.

Давыдова, Г. М., Антропология манси. АН СССР Ордена Дружбы народов Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва. 1989. 128 + 32 + 12 о.

A roppant adatgazdag tanulmány az északi manysik csoportjainak antropológiai mutatóit vizsgálja, egybevetve számos más szibériai népcsoporton végzett vizsgálat eredményeivel. Az östörténeti vonatkozásoktól sem mentes következtetések a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthatnak.

Хаснулин, В. И. – Вильгельм, В. Д. – Скосырева, Г. А. – Поворознюк, Е. П., Современный взгляд на народную медицину Севера. СО РАН, Новосибирск. 1999. 280 о.

A könyv az első akadémiai kísérlet arra, hogy az északi népek hagyományos orvoslását beemelje a hivatalos medicina eszköztárába annak a vállalt felismerésnek a nyomán, hogy ez utóbbi gyakorta csődöt mond az északi körülmények között.

Хэкель, Й., Почитание духов и дуальная система у угров (к проблеме евразийского тотемизма). Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 108 о.

E tanulmány fordítása jól illeszkedik Lukina munkásságának az utóbbi években következetesen megvalósított szakfordítói részébe. Sajnos azonban a magyar hivatkozásokban még mindig nincsenek ékezetes betűk, sőt a kiadványból az sem derül ki, hogy az eredeti mű mikor és hol jelent meg.

Хомляк, Л. Р., Арем-моньщем ел ки мӓнл... Если моя песня-сказка дальше пойдет... Фольклорное творчество Пелагеи Алексеевны Гришкиной из деревни Тугияны. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 207 о..

A Belojarszkiji Folklór Arhívum szövegközlés-sorozatának első, kétnyelvű kötete. Egyben az utolsó kiadvány, amelyet Schmidt Éva szerkesztett.

Иванова, В. С., О семантике чисел в духовной культуре обских угров. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 36 о.

Kellő kritikával kihüvelyezhető az ob-ugrisztikai információ. A Szláv-Árja Védák c. „szakmunka” mint a kitekintés forrása többet árt, mint használ.

Лехтисало, Т., Мифология юрако-самоедов (ненцев). Перевод Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 1998.

Ромбандеева, Е. И. (ред.), Материалы IV Югорских чтений. Сборник научных статей. Посвящается 10-летию Научно-исследовательского института обско-угорских народов. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 133 о.

A hanti-manszijszki kutatóintézet fennállásának 10. évfordulója alkalmából kiadott kötetben az intézet munkatársainak írásai szerepelnek.

Кравченко, О. (ред.), Мы – в финно-угорском мире. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 11 о.

Prospektus a finnugor népek nemzetközi szervezeteiről és rendezvényeiről, valamint a finnugor világ azon eseményeiről, amelyekre a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén került sor.

Харитонов, В. И. (ред.), Шаманский дар. К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Москва. 2000. (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. Т. 6)

Az Anna Szmoljak tiszteletére megjelentetett orosz és angol nyelvű kötet tanulmányainak túlnyomó része hosszas és körültekintő terepmunka alapján jut jól megalapozott következtetésekre a sámán személyiségéről, sorsáról, feladatairól, kapcsolatairól.

Сязи, А. М., Орнамент и вещь в культуре хантов Нижнего Приобья. Издательство Томского университета, Томск. 2000. 246 о.

A monográfia a legészakibb osztják csoportok díszítőművészetének első komoly összegzése. A szerző maga is hordozója a hagyományos kultúrának, s egyben a mai osztják értelmiség jelentős, iskolateremtő képviselője.

Смоляк, А. В., Шаман: личность, функции, мировоззрение (народы Нижнего Амура). Наука, Москва. 1991. 279 о.

Átfogó összehasonlító elemzés az alsó-amuri népek sámánizmusáról, amely számos közös vonást mutat az obi-ugor népek hitvilágával.

Успенская, С. С., Касум мув моньшат-путрат. Сказки-рассказы Земли

Казымской. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 289 о.

A kétnyelvű – osztják és orosz – kötetben a hanti nyelvű szövegeket Schmidt Éva szerkesztette.

Szépirodalom, irodalomtudomány

Арт. Республиканский литературно-публицистический, историко-культурологический, художественный журнал. № 2002/1, 2. Сыктывкар. 2002.

A komiföldi folyóirat ezúttal is megörvendezteti az olvasót magas színvonalú szépirodalmi alkotásaival, esszéivel, kritikáival.

Ўвты сый па ўвты сый. Тәм пуртрат ханты ясаңа тулмащтәсәң Валентина Соловар па Каталин Надь. Научно-издательский центр »Сибирский хронограф«, Новосибирск. 2001. 70 о.

Örkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nemes György, Hernádi Gyula és Déry Tibor egy-egy elbeszélése osztják nyelven Valentyina Szolovar és Nagy Katalin fordításában.

Вагатова, Мария, Ма арием, арием. Средне-Уральское книжное издательство, Екатеринбург. 2001. 201 о.

A költőnő legújabb osztják nyelvű kötete verseket, regéket, meséket tartalmaz. Az illusztrátor: Gennagyij Rajsev.

Вэлла, Юрий, Белые крики. Книга о вечном. ОАО «Сургутнефтегаз», РИИЦ «Нефть Приобья», Сургут. 2000. 167 о.

Az erdei nyenyec költő orosz nyelvű versei filozofikus hangvétellű prózával váltakoznak.

Képző- és iparművészet

Кореняко, В. А., Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, Москва. 2002. 326 о.

Rendkívül gazdag összehasonlító elemzés az i. e. I. évezred szibériai szkítáinak és a 19–20. századi közép-ázsiai nomádoknak a művészetében jelentkező állatstílusról. Az eredmény: elviekben új hipotézis az ősi nomád művészet eredetéről, a szibériai és a permi állatstílusról.

Костина, Н. В., Золотая береста народного мастера Михаила Степановича Кочева. Каталог произведений из фондов Национальной галереи РК, Национального музея РК, литературно-театрального музея им. Н. М. Дьяконова. Сыктывкар. 2002. 13 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастер-

ской художника. Часть 1: Экспозиция »Страна Югория«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 97 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастерской художника. Часть 2: Экспозиция »Грани творчества«. Экспозиция »Зеленая вселенная«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 114 о.

A Gennagyij Rajsev osztják festőművészről szóló két kötet írója beszélgetős formában vezet végig a címekben jelzett kiállításokon, s számos olyan kérdést tesz föl a festőnek, amelynek a megvilágítása megkönnyíti ennek a rendkívüli életműnek az értelmezését. A különlegesen gazdagon illusztrált kötetek hasznosak, szépek, öröm kézbe venni őket.

CD

Ханты-Мансийский автономный округ. 70-летию округа посвящается.

Осени хрустальное дыхание. Арыс зев нин көдзыд лола. The crystal breath of autumn. Коми песни в исполнении Лидии Логиновой и Петра Шучалина.

Bibliográfia

Белобородов, В. К. – Пуртова, Т. В., Обь-Иртышский Север в западно-сибирской и уральской периодике. 1857–1944 гг. Библиографический указатель. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень. 2000. 400 о.

A bibliográfiai mutató az első kísérlet arra, hogy összegyűjtse és rendszerezze az uráli régió sajtójában megjelent publikációkat, amelyek Jugriával foglalkoztak. A tematikus rend szerinti fejezeteken belül időrendben találni az adatokat. A kötet kezelését több mutató is könnyíti.

Волдина, Т. В. (ред.), Ученые обско-угорских народов. Биобиблиографический справочник. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 291 о.

Az Obi-Ugor Népek Kutatóintézete fennállásának 10. évfordulójára kiadott kötet a tudományos fokozattal rendelkező vagy védelem előtt álló nyugat-szibériai tudósok pályafutását rajzolja fel, és publikációs jegyzéket is közöl.

Волженина, С. Ю. – Павлова, О. М. (сост.), Ханты-Мансийск 1637–1999. Город в лицах, датах и фактах. Библиографический указатель. Издательство Ю.Мандрики, Тюмень. 2000. 480 о.

A várostörténeti bibliográfia fejezeteinek többségét a tájékozódást segítő magvas bevezető egészíti ki. A „Számok és tények” c. függelék krónikaszerűen ismerteti a körzet központjának történetét.

Térképek, atlaszok

Атлас автомобильных дорог России. Урал. Курганская область, Свердловская область, Тюменская область, Челябинская область, Ханты-Мансийский автономный округ. – Изд-во Астрель, Балашиха. 2002. 16 о.

Az autóatlasz léptéke 1 : 2 500 000. Domborzati információt egyáltalán nem tartalmaz, holott az Urál esetében ez talán nem mellékes. A hiányt némileg ellensúlyozza, hogy minden szelvényen egyszerre látni az Urál mindkét oldalának folyóit és településeit. Meg persze az utakat.

Данилов, Д. – Клоков, В. – Тырин, С., История России с древнейших времен до начала XVI века. Атлас. Аст-пресс, Москва. 2001. 24 о.

Néhány térképszelvény címe: Észak-Eurázsia őslakosai; Észak-Eurázsia a népvándorlás korában; A régi Rusz nemzetközi kapcsolatai stb.

Пермская область. Коми-Пермяцкий автономный округ. Общегеографический региональный атлас. ВТУ ГШ, Москва. 2000. 127 о.

A lapok többségének léptéke 1 : 200 000, Perm városáé 1 : 50 000, Kudimkaré 1 : 20 000.

Jog, jogtörténet, politika

Филипенко, А., Сырьевая база нефтедобычи и недропользования в Ханты-Мансийском автономном округе. Издательский дом »ПАКРУС«, Екатеринбург. 2001. 143 о.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты и документы. Издательство »Юридическая литература«, Администрация Президента Российской Федерации, Москва. 1994. 488 о.

A kötet összeállítója a jogtudományok doktora, professzor. Válogatása nemzetközi dokumentumokkal kezdődik, ezt a föderális érvényű dokumentumszövegek követik. A III. fejezetben a regionális törvényalkotás dokumentumaiból nyújt bő válogatást, végül más államok dokumentumai következnek, elsősorban a területi és egyéni autonómia témakörében.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты. Юринформцентр, Москва. 1999. 397 о.

A könyv legkorábbi dokumentuma egy 1822-es cári rendelet részlete a „másfajúak” jogállásáról, ezt a szovjet korszak első évtizedének néhány törvénye és törvényerejű rendelete követi. A II. fejezet nemzetközi érvényű dokumentumokat tartalmaz, a III-ban az utóbbi évtized föderális érvényű törvény-szövegeivel ismerkedhetünk. Ezt néhány szerződés és megállapodás követi a 90-es évekből. A gyűjteményt a regionális érvényű dokumentumokból összeállított válogatás zárja.

Патрикеев, Н. Б., Комсомол Северо-Западной Сибири. Очерк истории. Книга I. В вихрях времени (1918 – 1945 гг.). Ханты-Мансийское региональное отделение Петровской Академии наук и искусств, Ханты-Мансийский окружной институт повышения квалификации и развития регионального образования, ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 1998. 228 о.

Érdekes szembenézési kísérlet a korábbi évtizedek ifjúsági mozgalmával. A jeles helytörténész-újságíró elsősorban a közelmúltban hozzáférhetővé vált levéltári dokumentumanyag bevonásával tud újat mondani.

Vándor Anna